

ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ

6ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Παρασκευή 9|12|2022

18:00-21:00

Σάββατο 10|12|2022

10:00-14:30 & 17:00-21:30

Κυριακή 11|12|2022

11:30-15:30

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης
(Λεωφ. Στρατού 2) Αίθουσα «Στέφανος Δραγούμης»

ΕΙΣΟΔΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗ

live streaming: www.agioritikiestia.gr/6ergastirio

T. 2310 263308

ΜΕΤΗΝ
ΕΥΓΕΝΙΚΗ
ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ:

ΜΟΥΣΕΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

MUSEUM
OF BYZANTINE
CULTURE

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ:

EPT 3

TV100 FM100 FM100.6

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΧΟΡΗΓΟΣ ΕΣΤΙΑΣΗΣ:

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ

ABSTRACTS OF PROSPECTIVE SPEAKERS

Περιεχόμενα

Robert W. Allison	3
Robert W. Allison	4
Dr. Vanessa R. de Obaldía	7
Dr. Vanessa R. de Obaldía	8
Serhii Shumylo.....	9
Serhii Shumylo.....	11
Eka Tchkoïdze.....	13
Eka Tchkoïdze.....	14
Αρχιμανδρίτης Εφραίμ Γκιβίσις - Εσφιγμενίτης	15
Archimandrite Efraim Givisis - Esphigmenitis	16
Αρχιμανδρίτης Νεκτάριος Καλύβας.....	17
Archimandrite Nektarios Kalyvas	18
Μοναχός Κοσμάς Σιμωνοπετρίτης.....	19
Monk Kosmas Simonopetritis	21
Μοναχός Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης.....	23
Monk Patarios Kavsokalyvitis	24
Δημήτριος Κ. Αγορίτσας.....	25
Demetrios C. Agoritsas.....	26
Δημήτριος Αν. Δίγκας.....	27
Digkas An. Dimitrios	28
Σταύρος Ζαχαριάδης.....	29
Stavros Zachariadis.....	30
Δημήτριος Ν. Θεοχάρης.....	31
Dimitrios N. Theocharis.....	32
Δημοσθένης Κακλαμάνος.....	33
Demosthenes Kaklamanos.....	34
Ιωάννης Ε. Καστανάς.....	35
Ioannis E. Kastanas.....	36
Αντώνιος Κουτεντάκης.....	37
Antonios Koutentakis	38
Ιωάννης Λιάκος	39
Ioannis Liakos	40
Θωμάς Μαφρέδας ¹ , Σταμάτιος Μπογιατζής ² Δημοσθένης Αβραμίδης ³ , Γιώργος Φακορέλλης ⁴ , Σταμάτιος Αμανατιάδης ⁵ , Γιώργος Καραγιάννης ⁶ , Ελένη Κουλουμπή ⁷	41
Thomas Mafredas ¹ , Stamatios Boyatzis ² , Dimosthenis Avramidis ³ , Yorgos Facorellis ⁴ , Amanatiadis ⁵ , George Karagiannis ⁶ , Eleni Kouloumpi ⁷	44
Ιωάννης Μπαρμπούτης	47

Ioannis Barboutis	48
Αθανάσιος Ξενούδης	49
Athanasios Xenoudis	50
Εμμανουήλ Ξυνάδας	51
Emmanuel Xynadas	52
Γιάννης Niehoff - Παναγιωτίδης	53
Jannis Niehoff - Panagiotidis	54
Αναστάσιος Παπαδόπουλος	55
Anastasios Papadopoulos.....	56
Ευάγγελος Αθ. Παπαθανασίου	57
Evangelos Ath. Parathanasiou	59
Θανάσης Σέμογλου	61
Thanasis Semoglou.....	62
Νικολέτα Τζάνη	63
Nikoleta Tzani.....	64
Παναγιώτα Τζήκα	65
Panagiota Tzika.....	67

Η Μονή της Πτέρης και οι απαρχές της Μονής Φιλοθέου

Οι απαρχές της Μονής Φιλοθέου σχετίζονται με μία μη τεκμηριωμένη λαύρα η οποία βρισκόταν στην περιοχή όπου βρίσκεται η σημερινή μονή και ήταν γνωστή κατά την πρώιμη περίοδο του αθωνικού μοναχισμού ως «Μονή Φτέρης» ή «Μονή Πτέρης». Αν και εδώ και πολύ καιρό θεωρείται ως πρώιμη ονομασία της Μονής Φιλοθέου, στην πραγματικότητα το όνομα «Φτέρης» απαντά στα αθωνικά έγγραφα μόνο ως επιθετικός προσδιορισμός, ο οποίος συνοδεύει μόνο δύο ονόματα: 1) το όνομα της Παναγίας, στην ονομασία του κεντρικού ναού της Μονής (όπως φαίνεται σε μια από τις πρώιμες ονομασίες της Μονής, δηλ. «η Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου της Πτέρεως», και 2) το όνομα του Γαβριήλ της Πτέρης, ο οποίος διετέλεσε ηγούμενος ενός μονυδρίου με κτήματα στην περιοχή αυτή. Ο Γαβριήλ της Πτέρης, όπως και ο πιο γνωστός διάδοχός του, ο Γεώργιος, άφησε την ηγουμενία του μονυδρίου για να αναλάβει αυτήν της Μονής Φιλοθέου, η οποία εκείνη την εποχή δε διέθετε κτήματα. Η μελέτη των σχετικών εγγράφων και της περιγραφής και του σχεδίου του Μπάρσκι του παλαιού καθολικού, ρυθμού βασιλικής, της Μονής Φιλοθέου μας οδηγεί σε διάφορα συμπεράσματα: 1) η ονομασία του ναού της Φιλοθέου, δηλ. του «Ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου της Πτέρεως», υποδηλώνει ότι ο ναός αυτός αποτελούσε τον κεντρικό ναό της Μονής Φτέρης, η οποία ήταν οργανωμένη ως λαύρα· 2) η λαύρα της Φτέρης μεταμορφώθηκε σταδιακά στο κοινόβιο που πήρε το όνομά του από το κεντρικό και πιο σημαντικό του καθίδρυμα, τη Φιλοθέου· 3) ο Φιλόθεος ίδρυσε το μονύδριό του μέσα στα όρια της Μονής Φτέρης ως ένα κάθισμα χωρίς κτήματα για τους ιερείς που διακονούσαν στον κεντρικό ναό της λαύρας, πιθανότατα την εποχή που και ο ίδιος διακονούσε στον ναό· 4) η πρωταρχική θέση που κατείχε το μονύδριο της Φιλοθέου στη λαύρα της Φτέρης (η οποία αντανakλάται στις σταδιοδρομίες του Γεωργίου και του Γαβριήλ) οφειλόταν στη σχέση του με τον κεντρικό ναό και χώρο συγκέντρωσης της λαύρας· 5) η μεταμόρφωση της λαύρας αυτής σε κοινόβιο άρχισε κατά πάσα πιθανότητα από τη στιγμή που ο Γαβριήλ ανέλαβε ως ηγούμενος της Φιλοθέου, συγχωνεύοντας το μονύδριο που διέθετε κτήματα με το κάθισμα της Φιλοθέου, το οποίο μέχρι τη στιγμή εκείνη ήταν χωρίς κτήματα, και τελικά 6) η περίοδος δράσης του Φιλόθεου κατά πάσα πιθανότητα διήρκεσε περίπου 40 χρόνια, από κάποια περίοδο μετά το 971 μέχρι λίγο πριν το 1013, το έτος που ο Γεώργιος διαδέχθηκε τον Γαβριήλ ως ηγούμενος της Μονής Φιλοθέου.

The Lavra of Phteris and the Origins of Philotheou Monastery

The origins of Philotheou Monastery are connected with an undocumented lavra in the region where the Monastery is located today, known in the early days of Athonite monasticism as Phteris (or Pteris). Long considered an early name of Philotheou Monastery, Phteris in fact occurs in Athonite documents only as an epithet, and with only two names – (1) the Virgin, in the name of the Monastery’s central church (reflected in one of its early names, “Μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Πτέρεως”), and (2) Gabriel of Phteris (κῦρ Γαβριήλ τῆς Πτέρης), hegumen of a landed monastic μέρος in this region. Gabriel of Phteris and his better-known predecessor, Georgios, both advanced from the higoumenate of this μέρος to that of the landless Μονή Φιλοθέου. Study of the documentary evidence and Barsky’s description and drawing of the old basilica-style katholikon of Philotheou lead to several conclusions: (1) the name of the Philotheite church, ὁ Ναὸς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Φτέρεως, indicates that it was the central church of Phteris, which was thus organized as a Lavra; (2) the Lavra of Phteris transitioned by stages into the koinovion named for its central and pre-eminent μονή, Philotheou; (3) Philotheos founded his μονή within Phteris as a landless kathisma for priests serving at the Lavra’s central church, presumably when he was himself the priest there; (4) the pre-eminence of Philotheou within the Lavra of Phteris (reflected in the careers of Georgios and Gabriel) was due to its association with the Lavra’s central church and place of assembly; (5) the transition of this lavra into a koinovion probably began when Gabriel became hegumen of Philotheou, merging his landed μέρος with the previously landless kathisma of Philotheos; and (6) Philotheos’ floruit lasted perhaps about 40 years, from sometime after 971 to a time shortly before 1013 when Georgios succeeded him at Philotheou.

Ο δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς και το Άγιον Όρος

Από τα συνολικά εννέα σωζόμενα έγγραφα που ο κνέζης και δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς (1389–1427) εξέδωσε κατά τη διάρκεια της ανεξάρτητης εξουσίας του, έξι εκδόθηκαν για τα μοναστήρια του Αγίου Όρους (Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Αθανασίου, μονή Βατοπεδίου, μονή Χιλανδαρίου). Γνωρίζουμε ακόμη ότι ο δεσπότης ήταν επίσης ευεργέτης της μονής του Αγίου Παντελεήμονος, όπως μαρτυρούν τα προστάγματα που εξέδωσε υπέρ αυτής ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος το 1406 και το 1407, κατόπιν αιτήματος της συζύγου του και του δεσπότη Στεφάνου Λαζάρεβιτς, του οποίου οι γονείς ήταν ευεργέτες της ανωτέρω μονής. Το γεγονός αυτό μαρτυρεί πόσο σημαντική ήταν η διατήρηση καλών σχέσεων με το σημαντικότερο κέντρο της Ορθοδοξίας τόσο για τον Σέρβο ηγεμόνα όσο και για τους Αγιορείτες.

Αν και κατά τη διάρκεια της ανεξάρτητης βασιλείας του, ο δεσπότης Στέφανος δεν εξέδωσε κανένα έγγραφο υπέρ της μονής Αγίου Παύλου, του δευτέρου σημαντικότερου κληροδοτήματος των μεσαιωνικών Σέρβων ηγεμόνων και αρχόντων στην επικράτεια της αθωνικής μοναστικής κοινότητας, φαίνεται ότι έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή της ανωτέρω μοναστικής κοινότητας, όπως μαρτυρείται από ορισμένα έγγραφα του αρχείου της μονής. Έτσι, παρ' όλο που η μονή του Αγίου Παύλου ήταν το κληροδοτήμα/ίδρυμα της οικογένειας των Μπράνκοβιτς, ο δεσπότης Στέφανος Λαζάρεβιτς μπορεί επίσης να θεωρηθεί κτήτωρ και ευεργέτης της. Εκτός από τις ενδείξεις ότι ο Στέφανος Λαζάρεβιτς φρόντιζε τη βιβλιοθήκη της μονής, ο ίδιος βοήθησε και στην περαιτέρω ανάπτυξή της.

Επιπλέον, επενέβη ευεργετικά για την απόδοση του ελευθέρου και αυτοδεσπότη εκ μέρους αρχών του Αγίου Όρους προς το κελλίον του Θεοδόχου Συμεών, το επιλεγόμενον του Φιλογονίου. Στο σχετικό έγγραφο του Πρώτου υπογραμμίζεται η ευεργετική παρουσία του Σέρβου ηγεμόνα στο Άγιον Όρος η οποία θα εξετασθεί εκτενέστερα στην παρούσα ανακοίνωση.

The Despot Stefan Lazarevič and Mount Athos

Of the total of nine surviving documents that were issued by the Despot Stefan Lazarevič, Prince of Serbia (1389–1427) during the period of his independent rule, six were issued for the monasteries of Mount Athos (the Great Lavra of St. Athanasios, Vatopedi Monastery and the Monastery of Hilandar). We also know that the Despot was also a benefactor of the Monastery of St. Panteleimonos, as is attested by the decrees that were issued in its favour by the emperor Manuel II Palaiologos in 1406 and 1407 at the request of his wife and the Despot Stefan Lazarevič, whose parents were also benefactors of the same monastery. This fact shows how important it was for the Serbian ruler to maintain good relations with the most important centre of Orthodoxy, just as it was for the Athonites to maintain good relations with him.

Despite the fact that during his independent rule the Despot Stefan did not issue a single document in favour of St. Paul's Monastery, the second most important legacy of medieval Serbian princes and rulers within the territory of the Athonite monastic republic, he seems to have played a very important role in the life of that monastic community, as is attested by certain documents in the monastery's archive. Thus, although St. Paul's Monastery was a legacy/foundation of the Brankovič family, the Despot Stefan Lazarevič may also be regarded as a founder and benefactor of the monastery. Apart from the indications we have that Stefan Lazarevič made provision for the monastery's library, he also assisted in the monastery's further development.

In addition, Lazarevič also played a positive role in persuading the Athonite authorities to grant independence and self-government to the Kellion of St. Symeon Theodochos, the so-called 'Kellion of Philogonios'. The relevant document by the Protos stresses the beneficial presence of the Serbian ruler on Mount Athos – a phenomenon that will be examined at greater length in this paper.

**Οι γνώσεις που παρέχουν τα αρχαιότερα έγγραφα
του οθωμανικού αρχείου της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας**

Το πολύτιμο οθωμανικό αρχείο της μεγαλειώδους αγιορείτικης μονής του Σίμωνος Πέτρας των μέσων του 13ου αιώνα αποτελείται από περίπου 680 έγγραφα που χρονολογούνται από τα μέσα του 16ου έως και τις αρχές του 20ού αιώνα. Ενώ η μεγάλη πλειοψηφία από αυτά χρονολογούνται από την περίοδο που ακολούθησε την καταστροφική πυρκαγιά του 1580, μερικά σημαντικά έγγραφα διασώθηκαν επειδή είχαν φυλαχθεί στα σεντούκια της μονής ή στα μετόχια της. Στα τελευταία συγκαταλέγονται τα τέσσερα αρχαιότερα έγγραφα, στα οποία θα εστιάσει αυτή η μελέτη: ένα έγγραφο της αυλής (hüccet) που χρονολογείται από την περίοδο *enāsit-i rebī'gīl-envel* 955 (20-29 Απριλίου 1548)· δύο τίτλοι ιδιοκτησίας (*temessüks*) που χρονολογούνται από τις 22 *ramažān* 964 (19 Ιουλίου 1557), και μία διαθήκη (*tereke*) που χρονολογείται από την περίοδο *enā'il-i rebī'gī'l-envel* 972 (7-16 Οκτωβρίου 1564). Το πρώτο αφορά την πώληση και την αγορά ενός οικοπέδου από κάποιους χριστιανούς στο χωριό Καρβιά της Καλαμαριάς, ενώ το δεύτερο και το τρίτο ζητάνε την επανέκδοση του τίτλου ιδιοκτησίας που σχετίζεται με την αγορά ακινήτων από τον διαχειριστή τους και την επανέκδοση του αιτούμενου εγγράφου. Το τέταρτο έγγραφο αποτελεί το πιο ασυνήθιστο αυτής της ομάδας, καθότι αποτελεί τη διαθήκη ενός εκλιπόντος χριστιανού της Θάσου, η οποία συμπεριλαμβάνει την καταγραφή της περιουσίας και των μεριδίων που αναλογούν στους άμεσους κληρονόμους του χριστιανού αυτού, αν και το έγγραφο αυτό δε φαίνεται να έχει άμεση σχέση με τη Μονή Σίμωνος Πέτρας.

Η μελέτη θα καταδείξει τη σημασία που έχει το περιεχόμενο αυτών των εγγράφων για την αποκάλυψη νέων δεδομένων για την ιστορία ειδικά του Αγίου Όρους και γενικότερα των Βαλκανίων, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας των μέσων του 16ου αιώνα. Επιπλέον, η μελέτη θα προσφέρει μία λεπτομερή ανάλυση των αδημοσίευτων εγγράφων ως προς τον τύπο τους, τη διπλωματική τους και το προσωπογραφικό τους περιεχόμενο. Η σημασία της προσέγγισης αυτής έγκειται στους ακόλουθους λόγους: ο τύπος του κάθε εγγράφου αναδεικνύει την τοποθεσία, το επίπεδο, τον χαρακτήρα και τη διάρκεια της επαφής που είχαν οι αγιορείτες μοναχοί με το οθωμανικό κράτος· η διπλωματική αποκαλύπτει τα είδη της γραφειοκρατικής γλώσσας που χρησιμοποιούνταν στις διάφορες υπηρεσίες του οθωμανικού κράτους σε έγγραφα που αφορούσαν μη μουσουλμάνους, και η εξαγωγή προσωπογραφικών στοιχείων από τα έγγραφα αποκαλύπτει τα πρόσωπα (εκκλησιαστικά, λαϊκά και οθωμανικά) που είχαν επικοινωνία με το Άγιον Όρος για ποικίλους λόγους, όπως η αμφισβήτηση των ορίων γαιών, η πιστοποίηση νομικών αιτήσεων και οι διαθήκες δωρεών στους αγιορείτες μοναχούς και τη Μονή Σίμωνος Πέτρας.

**Insights into the Earliest Documents
from the Ottoman Holdings of Simonopetra Monastery**

The valuable Ottoman holdings of the majestic mid-thirteenth century Athonite monastery of Simonopetra consist of approximately 680 documents spanning from the mid-sixteenth until the early twentieth centuries. While the vast majority date from the period after the devastating conflagration of 1580, a few documents of significance were preserved, having been kept in the Monastery's coffers or at the dependencies (metochia). They include the four earliest documents which will be the focus of this study: a court document (hüccet) dating from evāsıt-ı rebī'yıl-evvel 955 / 20-29 April 1548; two title deeds (temessüks) dating from 22 ramazān 964 / 19 July 1557; and a testament (tereke) dating from evā'il-i rebī'yi'l-evvel 972 / 7-16 October 1564. The first pertains to the sale and purchase of a plot of land by Christians in Karvia Village in Kalamariá, while the second and third is request the reissuance of title deed of the property purchase of estates by their trustee and the reissuance of the requested document. The fourth is the most unusual in that it is the testament of a deceased Christian in Thassos which includes the registration of the properties and the portions allocated to his immediate heirs, yet it does not present any explicit relation with Siminopetra Monastery.

This study will demonstrate the importance of the contents of the documents in shedding new light on the history of Mount Athos specifically, and the Balkans more widely, under Ottoman rule during the mid-sixteenth century. Furthermore, this study will provide a detailed analysis of the unpublished documents in relation to their type, and the diplomatics and prosopography contained therein. This approach is significant for the following reasons: the type of Ottoman document demonstrates the location, level, nature, and duration of contact of the Athonite monks with the Ottoman state; diplomatics reveals the bureaucratic language used in different Ottoman departments when addressing issues relating to non-Muslims; and the extraction of prosopographical data from the documents reveals the actors (ecclesiastical, lay and Ottoman) that had contact with the Holy Mountain for reasons as varied as contestation over property boundaries, certification of legal claims, to testamentary donations to the Athonite monks and Simonopetra Monastery.

Η Σκήτη του Προφήτη Ηλία του Αγίου Όρους και οι σχέσεις της με το μοναχισμό και τους Κοζάκους στα ουκρανικά εδάφη κατά το δεύτερο μισό του 18ου και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα

Η ανακοίνωση εξετάζει το ιστορικό της ίδρυσης και ανάπτυξης του μοναστικού ησυχαστηρίου του Προφήτου Ηλία του Αγίου Όρους (Σκήτη Ilinsky), το οποίο ιδρύθηκε το 1757 από τον ουκρανό γέροντα, συγγραφέα και μεγάλη πνευματική και πολιτιστική μορφή, τον Άγιο Παΐσιο Βελιτσκόφσκι. Παρά τον σημαντικό ιστορικό και πνευματικό - πολιτιστικό ρόλο που έχει παίξει, αυτό το κέντρο ουκρανικού μοναχισμού του Αγίου Όρους δεν έχει επαρκώς μελετηθεί έως τώρα.

Η μελέτη εξετάζει τον ρόλο και τη σημασία της Σκήτης στα πλαίσια της ιστορίας του ουκρανικού μοναχισμού του Αγίου Όρους καθώς και αυτής της αθωνικής μοναστικής πολιτείας του 18ου αιώνα συνολικότερα. Αναλύεται η εθνική σύνθεση των μοναχών της Σκήτης του Προφήτου Ηλία καθώς και οι σχέσεις τους με τους Ουκρανούς Κοζάκους. Επίσης, εξετάζεται η αλληλογραφία του Αγίου Παΐσιου Βελιτσκόφσκι με τον οταμάν του Ζαπορίζια Πετρό Καλνισέβσκι και τον Μητροπολίτη Κιέβου Αρσένιο Μοχουλιάνσκι, στην οποία ο άγιος Παΐσιος δίνει αναφορές για τη Σκήτη. Επίσης, πολύτιμα για τη μελέτη ήταν τα έγγραφα του 18ου αι. που διασώζονται στα ουκρανικά αρχεία και αφορούν ταξίδια που έκαναν στο Ζαπορίζια Σιχ οι μοναχοί της Σκήτης του Προφήτου Ηλία, ήτοι ο ιεροδιάκονος Παρφένυ (Καρμάζιν), οι μοναχοί Γαβριήλ (Πέτκα), Παχώμυ, Ιωσήφ και Σπυρίδων, ο δόκιμος Μιχαήλ και άλλοι. Ειδικής σημασίας είναι το αρχείο σε μορφή μικροφίλμ της Σκήτης, το οποίο ανήκει στην ιδιωτική συλλογή του Δόκτορα Νικόλαου Φένελ (Ηνωμένο Βασίλειο). Ανάμεσα στα έγγραφα αυτού του αρχείου, ιδιαίτερη αξία έχει το αντίγραφο μίας ομολογίας υπογεγραμμένης από τον Επίτροπο της Μονής Παντοκράτορος προς τον Δικαίο της Σκήτης, με χρονολογία το 1798. Επίσης εξετάζεται η Πράξη της 12 Σεπτεμβρίου 1787, η οποία φέρει τις υπογραφές των αντιπροσώπων 17 αγιορείτικων μονών και φυλάσσεται στο αρχείο του Πρωτάτου. Επιπλέον, στα αρχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, ανάμεσα στα πρωτότυπα έγγραφα, φυλάσσονται αντίγραφα των επιστολών οικουμενικών πατριαρχών προς τη Σκήτη του Προφήτου Ηλία από το 1803, 1833, 1844 και άλλα έτη. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο για τη μελέτη ήταν η χρήση αγιολογικών πηγών, ειδικά οι διάφορες εκδοχές (ανάμεσα τους και μία στα Ρουμανικά) των Βίων του Αγίου Παΐσιου Βελιτσκόφσκι.

Η ανάλυση αυτών, όπως και άλλων εγγράφων και πηγών, υποδηλώνει ότι η Σκήτη του Προφήτου Ηλία του Αγίου Όρους αποτελούσε ένα σημαντικό πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο για ουκρανούς μετανάστες μοναχούς και Κοζάκους κατά τον 18ο αι., ένα κέντρο που τελικά αφομοίωσε διάφορα στοιχεία και παραδόσεις του ουκρανικού μοναχισμού και στο οποίο κατέφυγαν κυρίως πρώην ουκρανοί Κοζάκοι από το Ζαπορίζια Σιχ και το Κουβάν μετά τη διάλυση του Ζαπορίζια από τα ρωσικά στρατεύματα.

Η ιστορία της Σκήτης του Προφήτου Ηλία έχει μεγάλη σημασία όχι μόνο για την ιστορία του σλαβικού μοναχισμού του Αγίου Όρους, αλλά και για την ιστορία όλης της

μοναστικής πολιτείας του Όρους κατά τον 18ο αι. Σε αυτή τη Σκήτη, μέσα από τις προσπάθειες του ουκρανού γέροντα Παΐσιου Βελιτσκόφσκι, ξεκίνησε το έργο της συγκέντρωσης, της αντιγραφής και της μετάφρασης των ιερών πατερικών κειμένων, καθώς και η αναβίωση των παραδόσεων του θεσμού του σάρετς και του ησυχασμού. Επίσης, εδώ ιδρύθηκε η θεολογική σχολή της Σκήτης, και η ίδια η Σκήτη αναπτύχθηκε σε ένα κέντρο πνευματικότητας, γραμμάτων και διαφωτισμού που ακτινοβολούσε σε όλο το Άγιον Όρος αλλά και πιο πέρα από αυτό. Για αυτόν τον λόγο έπαιξε σημαντικό ρόλο όχι μόνο στην αναβίωση των χαμένων παραδόσεων του ορθόδοξου θεσμού του σάρετς και του ησυχασμού, αλλά και στην πνευματική και πολιτιστική αφύπνιση της Ουκρανίας, της Ρουμανίας, της Μολδαβίας, της Ρωσίας, της Ελλάδας και των Βαλκανίων γενικότερα.

Οι στενοί δεσμοί ανάμεσα στους ουκρανούς Κοζάκους και τη Σκήτη του Προφήτου Ηλία επηρέασαν ευεργετικά την ανάπτυξη αυτού του πνευματικού και πολιτιστικού κέντρου του Αγίου Όρους καθώς και την πνευματική διαφώτιση των ουκρανών Κοζάκων από τους αγιορείτες μοναχούς της Σκήτης. Έτσι μπορούμε να μιλήσουμε για μία αμοιβαία πνευματική και πολιτιστική επίδραση ανάμεσα στην αθωνική μοναστική πολιτεία και τους ουκρανούς Κοζάκους.

Λέξεις - κλειδιά

Σκήτη του Προφήτου Ηλία, Άγιον Όρος, Ζαπορίζια Σιχ, Ουκρανία, Παΐσιος Βελιτσκόφσκι, Πετρό Καλνισέβσκι, Αρσένιος Μοχυλιάνσκι

**St. Elias Skete on Athos and its connections with monasticism
and the Cossacks in the Ukrainian lands
in the second half of the XVIII - first half of the XIX centuries**

The paper examines the history of the foundation and development of the monastic hermitage of the Prophet Elijah on Holy Mount Athos, founded in 1757 by the Ukrainian elder, spiritual and cultural figure and writer St Paisius Velichkovsky. Despite its important historical and spiritual-cultural role, this hearth of the Ukrainian monastic presence on Holy Mount Athos has been little studied so far.

The report examines the role and significance of this monastery in the history of both the Ukrainian monastic presence on Holy Mount Athos and the entire Holy Mount Athos monastic community of the 18th century. The national composition among the monks of the Ilia Skete and their relations with the Ukrainian Cossacks have been analyzed, and the correspondence of Paisii Velichkovsky to the Otaman of the Zaporizhian Sich, Pyotr Kalnyshevskiy and Kiev Metropolitan Arseniy Mohylianskyi, reporting on the Ilia Skete, has been examined. Also valuable are XVIII century documents about trips to Zaporozhian Sich made by monks of the Ilinsky Skete Hierodeacon Parfeniy (Karmazin), monks Gabriel (Petka), Pachomiy, Joseph, Spiridon, novice Michael and others, preserved in Ukrainian archives. Of importance is the microfilmed archive of the Athos Ilyinski Skete held in the private collection of Dr. Nicholas Fennel (UK). Among these documents, a copy of an omology signed by the epitrope of the Pantokrator Monastery to the dicey of the Ilyinski skete dated 1798 is especially valuable. Also analyzed is the Act of 12 September 1787, signed by the representatives of 17 monasteries of the Holy Mount Athos, which is kept in the Archive of the Protate of Holy Mount Athos. Besides, the Ecumenical Constantinople Patriarchate's Archive in the Phanar (Istanbul, Turkey) keeps copies of the Constantinople patriarchs' letters to the Ilyinsky Skete for 1803, 1833, 1834 and other years among its source documents. Also important in this study was the use of hagiographic sources, in particular different versions (including Romanian) of the lives of St Paisius of Velichkovsky.

The analysis of these and other documents and sources gives reason to believe that Illinsky skete on Holy Mount Athos was an important spiritual and cultural centre of Ukrainian monastic and Cossack emigration of the 18th century, which finally absorbed features and traditions of Ukrainian monastery, where after the liquidation of Zaporizhian Sich by Russian troops mainly former Ukrainian Zaporizhian Cossacks from Zadunaisky Sich and Kuban took refuge.

The history of the Ilyinsky skete founded on Athos by the Ukrainian elder Paisii Velichkovsky is very important not only for the history of Slavic monasticism on Holy Mount Athos, but also for the history of the whole saintly monastic community of the 18th century. Here, by the efforts of the Ukrainian elder Paisii Velichkovsky, the work

of collation, copying and translation of the holy patristic books, as well as the revival of the traditions of staretship and Hesychasm, was initiated. Here was also founded its own theological school, and the monastery itself became a centre of spirituality, enlightenment and literacy both on Holy Mount Athos and beyond its borders. Because of this it had a significant influence not only on the revival of the lost traditions of Orthodox staretship and Hesychasm, but also on the spiritual and cultural awakening in Ukraine, Romania, Moldova, Russia, the Balkans and Greece.

The close links between the Ukrainian Cossacks and the Ilinsky Skete have had a beneficial influence on the development of this spiritual and cultural centre on the Holy Mount Athos, as well as on the spiritual enlightenment among the Ukrainian Cossacks by the Athonian monks of the Ilinsky Skete. Thus it is possible to speak of a mutual spiritual and cultural influence between the Athonite monastic community and Ukrainian Cossacks.

Key Words:

Prophet Elijah Skete, Mount Athos, Zaporozhye Sich, Ukraine, Paisiy Velychkovskyi, Petro Kalnyshevskyi, Arseniy Mohylyanskyi

**Ένα πρώιμο ιβηρικό χειρόγραφο,
το λεγόμενο Παράδεισος (977) και οι κολοφώνες του**

Στη Μονή Ιβήρων φυλάσσονται μερικά γεωργιανά χειρόγραφα που δημιουργήθηκαν πριν από την επίσημη καθιέρωσή της (983). Ένα τέτοιο χειρόγραφο είναι το λεγόμενο Παράδεισος (στα γεωργιανά: სამთკხე / Samotkhe), το οποίο χρονολογείται στο 977. Ο συγκεκριμένος κώδικας σε περγαμηνή, αρκετά ογκώδης (με 377 φύλλα), περιλαμβάνει τις ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου και Εφραίμ του Σύρου. Πρόκειται για το αντίγραφο από ένα άλλο χειρόγραφο που έγινε εκτός του Αγίου Όρους, στο φημισμένο μοναστήρι Oshki της περιοχής του Ταο-Klarjeti, στη Νότια Γεωργία. Φέρει τον αριθμό 9 στον κατάλογο του R. Blake και 69 στον κατάλογο του A. Tsagareli. Εκτός του ότι είναι από τα παλαιότερα αθωνικά χειρόγραφα με ακριβή αναφορά του έτους της δημιουργίας του, έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη των μεγάλων φεουδαρχικών οίκων της Γεωργίας. Σύμφωνα με έναν από πολλούς κολοφώνες, το χειρόγραφο παραγγέλθηκε από τον ιδρυτή της Μονής Ιβήρων, τον πρώην ένδοξο στρατηγό Τορνίκιο και τον αδελφό του, τον Ιωάννη. Την περίοδο αυτή η γεωργιανή αδελφότητα του Αγίου Όρους χρειαζόταν να εφοδιαστεί με απαραίτητα πνευματικά βιβλία από τη Γεωργία και φαίνεται ότι η Μονή Oshki είχε αναλάβει την αποστολή αυτή.

Το χειρόγραφο Παράδεισος έχει, όπως προαναφέρθηκε, πλήθος κολοφώνων, εκ των οποίων δύο αποτελούν σημαντική πηγή για τη μελέτη κυρίως της οικογένειας του Τορνικίου (εκάρη μοναχός με το όνομα Ιωάννης και τιμήθηκε με τον τίτλο του Συγκέλλου), δίνοντας στοιχεία για τους προγόνους του και τη δράση τους στη Γεωργία και στο Βυζάντιο. Ο άλλος κολοφώνας μάς παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την εξέγερση του Βάρδα του Σκληρού ενάντια στον βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β' (976–1025) στα 976–979 και τον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε ο ίδιος ο Τορνίκιος για την καταπολέμηση του αντάρτη. Οι πληροφορίες αυτές είναι άγνωστες για τους μη Γεωργιανούς βυζαντινολόγους, δεδομένου ότι ποτέ δεν έχει γίνει κάποια μετάφραση σε καμία ξένη γλώσσα.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα παρουσιάσουμε το κλίμα που υπήρχε στη γεωργιανή αδελφότητα του Αγίου Όρους πριν χτιστεί η Μονή Ιβήρων και πώς συνδεόταν αυτή πνευματικά με τις μονές εντός Γεωργίας. Θα δοθούν λεπτομέρειες για το χειρόγραφο 9 (69), το περιεχόμενο, την ιστορία του και τη σημασία για τη γεωργιανή λογιόσύνη. Θα παρουσιαστούν οι κολοφώνες του εν λόγω κώδικα, δίνοντας έμφαση σε δύο από αυτούς: σε αυτόν που αναφέρεται στον γενεαλογικό πίνακα της οικογένειας του Τορνικίου (μετέπειτα Ιωάννη Συγκέλλου) και στην ανταρσία του Βάρδα Σκληρού το 976–979.

**An early Georgian manuscript,
the so-called 'Paradise' codex (AD 977) and its colophons**

The Monastery of Iveron holds a number of Georgian manuscripts that were created before the monastery's official foundation in AD 983. One of these is the so-called 'Paradise' codex (in Georgian სამთბე / Samotkhe), which dates to AD 977. This manuscript, which is on parchment and quite voluminous (consisting of 377 folios), contains the homilies of St. John Chrysostom and St. Ephraim the Syrian. It is a copy of another manuscript that was made outside Mount Athos, at the famous Oshki monastery in the province of Tao-Klarjeti in southern Georgia. It is listed as Codex no. 9 in the catalogue by R. Blake and as no. 69 in the catalogue by A. Tsagareli. Apart from the fact that it is one of the oldest Athonite manuscripts with a precise reference to the year of its creation, it is of special importance for the study of the great feudal houses of Georgia. According to one of its many colophons, the manuscript was commissioned by the founder of Iveron Monastery, the formerly glorious general Tornikios and his brother, John. At that time the Georgian brotherhood on Athos needed to be equipped with essential spiritual books from Georgia and it seems that the Oshki monastery undertook this task.

The 'Paradise' codex, as has already been mentioned, has a large number of colophons, two of which constitute an important source for the study mainly of the Tornikios family (the former general was tonsured as a monk with the name John and was honoured with the title of Synkellos), providing as it does information on Tornikios' forbears and their activities in both Georgia and Byzantium. The other colophon provides important information on Bardas Skleros' revolt against the Byzantine emperor Basil II (976–1025) in 976–979 and the catalytic role played by Tornikios himself in subduing the rebel. This information is unknown to non-Georgian Byzantinists, given that the manuscript has never been translated into any foreign language.

In this paper we will present the climate that prevailed in the Georgian brotherhood on Athos before Iveron Monastery was built, and the spiritual bonds that existed between this brotherhood and the monasteries in Georgia. Detailed information will be provided on Codex 9 (69), such as its contents, its history and its importance to Georgian scholarship. The colophons of this manuscript will also be presented, with an emphasis on two of these: the one referring to the genealogical table of the family of Tornikios (later John Synkellos), and that referring to the revolt by Bardas Skleros in 976–979.

Ένα καλλιτεχνικό αποτύπωμα Αγιορειτών ζωγράφων του 17ου αιώνα.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Γεωργίου Προβάτας

Η άνθηση των διακοσμητικών τεχνών και ειδικά της ζωγραφικής στο Άγιον Όρος κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Συνεχίζοντας την παράδοση της Παλαιολόγειας εποχής με τα εκπληκτικά σύνολα των τοιχογραφημένων Καθολικών και τον εμπλουτισμό των συλλογών των Ιερών Μονών με φορητές εικόνες οι Αγιορείτες μοναχοί, μόλις η πολιτική κατάσταση ηρέμησε και επεβλήθη στα Βαλκάνια η Σουλτανική Ραχ Ottomanα, ξεκίνησαν να διακοσμούν ναούς και Τράπεζες, καλώντας ζωγράφους από την ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη και τους μαθητές τους, Αγιορείτες μοναχούς που έμαθαν να ζωγραφίζουν κοντά στα συνεργεία των σπουδαίων Θηβαίων, Κρητικών και άλλων μαστόρων.

Στην Ιερά Βασιλική, Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους Άθω ανήκει μεγάλο μέρος των εδωφών της Αθωνικής χερσονήσου. Ένα από αυτά είναι η περιοχή που σήμερα ονομάζεται «Προβάτα», όπου υπάρχει το Ιερόν Κελλίον του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, ένα από τα σημαντικά στην εποχή του Κελλία, που κατά τον 17ο αιώνα ανακαινίσθηκε κτηριακά, ανηγέρθη εκ νέου ο ναός του και τοιχογραφήθηκε με αξιολογότερες τοιχογραφίες, έργο «ειδήμονα ζωγράφου», κατά τον Σμυρνάκη.

Η εποχή που ανακαινίζεται το Κελλίον και τοιχογραφείται ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι μεν τα δύσκολα και ζοφερά χρόνια της Τουρκοκρατίας αλλά ο κτίτορας του ναού, πρόσωπο σεβαστό στη μοναστική κοινότητα του Αγίου Όρους, ο Ιερομόναχος Ματθαίος ο Πνευματικός από τη Λέσβο, φαίνεται να έχει είτε ίδιους πόρους ή ίσως κάποια άδηλη επιχορήγηση από τη Βλαχία, οπότε αναλαμβάνει, διεκπεραιώνει και εξοφλεί το έργο.

Το τοιχογραφικό σύνολο του Αγίου Γεωργίου Προβάτας δείχνει να αντιγράφει το έργο του Τζώρτζη στο Καθολικό της Μονής Διονυσίου. Η Μονή Διονυσίου, εκτός από τις παραστάσεις και φυσιογνωμίες αγίων που αντιγράφονται, επηρέασε τον ζωγράφο του μνημείου στην επιλογή και τοποθέτηση των αγίων στον χώρο του ναού.

Άλλες πηγές θα ήταν κάποια αντίβολα από προγενέστερα έργα ζωγράφων καθώς και το ίδιο το Καθολικό της Μονής Μεγίστης Λαύρας, κυριάρχου Μονής των Κελλίων της Προβάτας.

Αναζητείται η σχέση του ζωγράφου με τα συνεργεία που δούλευαν εκείνη την εποχή στις Αγιορειτικές Μονές, στη Μονή Διονυσίου και τη Μονή Μεγίστης Λαύρας, καθώς και η καλλιτεχνική «γλώσσα» του, που μπορεί να μας αποκαλύψει την ταυτότητα του ζωγράφου και του συνεργείου του αλλά και να οδηγήσει σε χρονολογήσεις και ταυτοποιήσεις έργων που μέχρι σήμερα παραμένουν άδηλες.

Archimandrite Efraim Givisis - Esphigmenitis

Archimandrite of the Holy Metropolis of Thessaloniki, Theologian,
PhD candidate in Byzantine Archaeology, Aristotle University of Thessaloniki

An artistic imprint of Athonite painters of the 17th century. The painted decoration of Saint George of Provata's area

The flourishing of decorative arts and especially painting on Mount Athos during the period of the Turkish occupation is of particular interest. Continuing the tradition of the Paleologian era with the amazing ensembles of wall-painted "Katholicon's" and the enrichment of the collections of the Holy Monasteries with portable icons, the Athonite monks, as soon as the political situation calmed down and the Sultanate Pax Ottomana was imposed on the Balkans, began to decorate churches and refectories, calling painters from mainland Greece and Crete and their students, Athonite monks who learned to paint near the workshops of the great Theban, Cretan and other maestro's.

A large part of the territory of the Athonite peninsula belongs to the Holy Royal, Patriarchal and Stavropegial Monastery of the Great Lavra of Mount Athos. One of them is the area that is today called "Provata", where there is the Holy Kellion of Saint George the Great Martyr, one of the most important in the era, which in the 17th century was building renovated, its church was rebuilt and frescoed with valuable frescoes, the work of an "expert painter", according to Smyrnakis.

The time when the Kellion was renovated and the church of Saint George was painted was the difficult and gloomy years of the Turkish rule, but the builder of the church, a person respected in the monastic community of Mount Athos, Hieromonk Matthew the "Pneumatikos" from Lesbos, seems to have either own resources or perhaps some undisclosed grant from Wallachia, in which case he undertakes, executes and pays for the project.

The fresco ensemble of Saint George in Provata seems to copy the work of Tzortzis in the Katholicon of the Dionysiou Monastery. The Dionysiou Monastery, in addition to the representations and physiognomy of saints that are copied, influenced the painter of the monument in the selection and placement of the saints in the church.

Other sources would be some anthibulae from works of earlier painters as well as the Katholicon of the Monastery of Great Lavra, ruler of the Monastery of the Kellia's of Provata.

The relationship of the painter with the workshops that worked at that time in the Athonic Monasteries, in the Monastery of Dionysiou and the Monastery of the Great Lavra, as well as his artistic "language", can reveal to us the identity of the painter and his partners as well as to lead to dates and identifications of works that until now their date remain unknown.

Αρχιμανδρίτης Νεκτάριος Καλύβας

Εφημέριος Ιερού Ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Ιτέας,
Ιεροκήρυκας Ιεράς Μητροπόλεως Φωκίδας

Η συνοδεία των Παπακυριλλαίων στην Νέα Σκήτη

1. Ιερά καλύβη Κοιμήσεως Θεοτόκου. Πρώτοι οικιστές.
2. Προσωπογραφίες πατέρων της συνοδείας.
3. Θεμελίωση και εγκαίνια νέου Ναού.
4. Άγια Λείψανα.
5. Ετήσια πανήγυρη της καλύβης.
6. Καθημερινό πρόγραμμα της συνοδείας.
7. Το εργόχειρο της αγιογραφίας.
8. Βιβλιοθήκη. Ο μεγάλος θησαυρός της καλύβης.
9. Το διακόνημα της αλείας.
10. Κήπος – Ελαιώνας – Πηγή.
11. Μεταπολεμικά κοινωνικά ανοίγματα της συνοδείας.
12. Σταχυολογήματα εντυπώσεων από το βιβλίο επισκεπτών της συνοδείας των Παπακυριλλαίων από το 1951 και μετά.

Archimandrite Nektarios Kalyvas

Vicar of the Church of the Transfiguration of the Saviour, Itea,
Preacher of the Holy Metropolis of Phokis

The Brotherhood of the Papakyrillaioi at the New Skete

1. The Holy Kalyve of the Dormition of the Theotokos. The first founders.
2. Portraits of the brotherhood's fathers.
3. Foundation and consecration of a new church.
4. Sacred Relics.
5. The kalyve's annual festival.
6. The brotherhood's daily schedule.
7. The handicraft of icon-painting.
8. The library: the kalyve's great treasure.
9. The monastic diakonima (duty) of fishing.
10. The garden – the olive grove – the spring.
11. The brotherhood's post-war social activities.
12. Miscellaneous impressions from the brotherhood's visitors' book from 1951 onwards.

Ποιος ήταν ο Πανσέληνος;

Η ταυτότητα του καλλιτέχνη του Πρωτάτου και ο καθορισμός των συνθηκών και του χρόνου της αγιογράφησης

Το πρόσωπο του καλλιτέχνη του Πρωτάτου έχει απασχολήσει έντονα την επιστημονική και όχι μόνο βιβλιογραφία από πολύ νωρίς, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Γύρω από αυτό συμπλέκονται ο θρύλος με την ιστορία. Ήδη ο Σπυρίδων Λάμπρος το 1881 σε άρθρο του είχε διατυπώσει επιφυλάξεις για το «άν πράγματι υπήρξε ζωγράφος φέρων τούτο τὸ ὄνομα».

Το όνομα «Πανσέληνος» δεν εμφανίζεται στις βυζαντινές πηγές. Στο Προσωπογραφικό Λεξικό της εποχής των Παλαιολόγων δεν καταχωρίζεται άλλος «Πανσέληνος» εκτός από τον ζωγράφο του Πρωτάτου. Η εμφάνιση οικογένειας Πανσελήνων στη Λέσβο από τον 16ο αιώνα δε βοήθησε στην επίλυση του προβλήματος. Το νησί της Λέσβου είναι ο μοναδικός τόπος στην Ελλάδα όπου επιχωριάζει το όνομα.

Στα τελευταία χρόνια η συζήτηση γύρω από την ταυτότητα του καλλιτέχνη ή καλύτερα των καλλιτεχνών του Πρωτάτου «άναψε» ακόμη περισσότερο, καθώς η πρόσφατη συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους έφερε στο φως νέα στοιχεία, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει κυρίως η υπογραφή «Ευτύχιος» ή «Ευτυχίου».

Η επιστημονική κοινότητα ουσιαστικά έχει χωριστεί επί του θέματος σε δύο «αντίπαλα στρατόπεδα», με το ένα να συνδέει το συνεργείο καλλιτεχνών με τον Μιχαήλ Ασπραπά, που υπογράφει στην Παναγία Περίβλεπτο της Αχρίδας και σε άλλα μνημεία της μεσαιωνικής Σερβίας και το άλλο να απορρίπτει την ταύτιση αυτήν και να υποστηρίζει ότι ο αγιογράφος του Πρωτάτου ήταν κάποιος άλλος ανώτερος καλλιτεχνικά, ο οποίος έμεινε στην ιστορία ως Πανσέληνος.

Η εργασία δεν στοχεύει να τοποθετηθεί υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης, όπως συνήθως γίνεται μέχρι τώρα, αλλά να λύσει οριστικά το πρόβλημα, ταυτίζοντας τον κύριο καλλιτέχνη του Πρωτάτου με συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο, μέσα από την έρευνα των πηγών της εποχής και των υπογραφών των καλλιτεχνών, σε συνδυασμό με τα πλέον σύγχρονα πορίσματα της ιστορίας της τέχνης για την αγιογράφηση του Πρωτάτου και των άλλων τοιχογραφικών συνόλων, που αποδίδονται στον Πανσέληνο και στους Ασπραπάδες.

Συγκεκριμένα η ανακοίνωση απαντά στα εξής ερωτήματα:

Είναι υπαρκτό πρόσωπο ο Πανσέληνος;

Ποιο ήταν το πραγματικό όνομά του;

Γιατί έλαβε το όνομα Πανσέληνος;

Ποια η σχέση του Πανσέληνου με τους Ασπραπάδες;

Ποια η σχέση του με την πόλη της Θεσσαλονίκης;

Στο δεύτερο μέρος της γίνεται η χρονολόγηση των τοιχογραφιών, με βάση τις γραπτές μαρτυρίες της περιόδου και την περιγραφή των δραματικών ιστορικών συνθηκών και γεγονότων της εποχής, που συντάραξαν όλη τη Θράκη και τη Μακεδονία μέχρι τη Θεσσαλονίκη, έχοντας εξαιρετικά σημαντικό αντίκτυπο και στο Άγιον Όρος.

Who was Panselinos?

The identity of the painter of the Protaton and the task of determining the circumstances and time in which the paintings were created

The identity of the artist who painted the Protaton has greatly preoccupied scientific researchers and others for a long time now, since as far back in fact as the last few decades of the 19th century. He has become a figure of both legend and history. Already in 1881, in an article of his, Spyridon Lambros had expressed doubts that 'there really was a painter by that name'.

The name 'Panselinos' does not appear in the Byzantine sources. In the Prosopographical Lexicon of the Palaiologan Era, there is no other entry for 'Panselinos' other than that for the painter of the Protaton. The appearance of a Panselinos family on Lesbos in the 16th century did not help solve the problem. The island of Lesbos is the only place in Greece where this name is common.

In recent years the debate on the identity of the artist, or rather the artists, who painted the Protaton has 'heated up' even more as the recent conservation of the church's frescoes by the Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos has brought to light new evidence, the most notable of which is the signature 'Eutychos' or 'Eutychiou'.

The scientific community has in effect split into two 'opposing camps' on the issue, with one side associating the team of artists who worked in the Protaton with Michael Astrapas, who signed work at the Panagia Peribleptos in Ohrid and at other medieval Serbian monuments, and the other side dismissing this identification in favour of the theory that the painter of the Protaton was another individual of superior artistic ability who came to be known to history as Panselinos.

This study does not aim to support either view, as is usually the case, but to offer a definitive solution to the problem by identifying the main painter of the Protaton with specific historical figures through investigating the sources of the period and artists' signatures, as well as taking into consideration the latest art historical findings on the paintings in the Protaton and other frescoed monuments that are attributed to Panselinos and the Astrapas brothers.

More specifically, the paper addresses the following questions:

- Was Panselinos a real historical figure?
- What was his real name?
- Why did he assume the name Panselinos?
- What was the relationship between Panselinos and the Astrapas brothers?
- What was his relationship with the city of Thessaloniki?

In the second part of the paper, a dating is given for the frescoes on the basis of the written sources of the period and the descriptions of the dramatic historical conditions of the time and the events that shook the whole of Thrace and Macedonia as far as Thessaloniki and had very significant effects on Mount Athos.

Άγνωστες φορητές εικόνες των ιερομονάχων Διονυσίου του εκ Φουρνᾶ και Παρθενίου του Σκούρτου

Στήν ιστορία τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης εἶναι γνωστό ὅτι κατά τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. ἐμφανίζεται στὸν Ἰθω ἕνα ἀνανεωτικό καλλιτεχνικό ρεῦμα, καθαρὰ ἀγιορεϊτικό, πού προτείνει τὴν ἐπιστροφή καί ἀντιγραφή τῶν παλαιότερων προτύπων τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καί κυρίως τῆς συμβατικά λεγόμενης «Μακεδονικῆς» Σχολῆς. Κύριος ἐκφραστής τοῦ ρεύματος αὐτοῦ θεωρεῖται ὁ λόγιος ιερομόναχος Διονύσιος ἀπὸ τὸν Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων (1670 – περ. 1746) συντάκτης, σέ συνεργασία μὲ τὸν ιερομόναχο Κύριλλο Φωτεινό τὸν Χίο (+1805), τῆς περίφημης «Ἐρμηνείας τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης» καί ἄριστος ζωγράφος.

Σέ πνεῦμα τεχνοτροπικοῦ ἐκλεκτισμοῦ, ἀλλὰ μὲ μεγαλύτερη προσήλωση στὰ πρότυπα τῆς παλαιολόγειας τέχνης καί σέ ἀνώτερο ποιοτικά ἐπίπεδο (κυρίως στὴν ἐντοίχια ζωγραφική) κινεῖται καί ἡ τέχνη τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ συντοπίτη τοῦ Διονυσίου, ιερομονάχου Παρθενίου, τοῦ Πνευματικοῦ καί ζωγράφου, τοῦ Σκούρτου (ἀκμὴ 1742 – 1780), πού τὸ χαρακτηρίζει μιά δυναμικὴ ἐκφραστικότητα.

Σέ παλαιότερες ἀνακοινώσεις μας εἶχαμε ἀσχοληθεῖ σέ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴν προσωπικότητα ἀλλὰ καί τὸ ζωγραφικὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν Ἀγιορειτῶν. Ἀναφορικά μὲ τὸν Διονύσιο, εἶχαμε ἀναφερθεῖ σέ ἄγνωστες φορητές εἰκόνες του σπὸ Ἅγιον Ὅρος (Καρυές, Καυσοκαλύβια) ἀλλὰ καί στὴ νῆσο Σκόπελο, ἐνῶ πρό δεκαετίας σέ ἐπιστημονικὸ Συνέδριο εἶχαμε συγκεφαλαιώσει ὅλα τὰ σχετικά μὲ τὸν Διονύσιο πορίσματα τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί εἶχαμε συντάξει κατάλογο μὲ τὰ μέχρι τὸ 2014 ἐντοπισμένα ἔργα, πού προέρχονται ἢ ἀποδίδονται στὸν ιερομόναχο Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ καί τὸ ἐργαστήριό του.

Ὅσον δε ἀφορᾶ τὸν ιερομόναχο Παρθένιο, εἶχαμε σκιαγραφήσει σέ μονογραφία μας τὴν ἐξαιρετικὰ χαρισματικὴ προσωπικότητά του, πού ἀγγίζει τὸ ὄρια τῆς ἀγιότητος καὶ εἶχαμε ἀναφερθεῖ στο σύνολο τοῦ μέχρι πρότινος γνωστοῦ ζωγραφικοῦ του ἔργου.

Στὴν παρούσα ἀνακοίνωση, συνεχίζοντας τὴν ἔρευνα τῆ σχετικῆ μὲ τὸ εἰκονογραφικὸ ἔργο τῶν δύο ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων ἀγιορειτῶν ζωγράφων, παρουσιάζουμε ἄγνωστες φορητές εἰκόνες τους, πού ἐντοπίσαμε ἐντὸς καί ἐκτὸς Ἁγίου Ὁρους καί οἱ ὁποῖες, τεκμηριωμένα, θά πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὰ ἐργαστήρια τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων δημιουργῶν τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς.

Μὲ τὴν παραπάνω ταπεινὴ μας συμβολή, ἐμπλουτίζεται ὁ κατάλογος τῶν μέχρι στιγμῆς ἐντοπισμένων ἔργων (ἐνυπόγραφων ἢ ἀποδιδόμενων) τῶν ζωγράφων αὐτῶν καί τῶν ἐργαστηρίων τους, κάτι πού πάντοτε ἐλκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος.

Monk Patapios Kavsokalyvitis

Librarian of the Holy Skete of the Kavsokalyvia,
Dr. of Theology, Aristotle University of Thessaloniki

Unknown portable icons by the hieromonks Dionysios of Fournas and Parthenios Skourtos

In the history of post-Byzantine ecclesiastical art it is a well-known fact that during the first quarter of the 18th century there appeared on Athos a revivalist artistic movement, purely Athonite in character, that recommended a return to, and imitation of, earlier Palaiologan models and especially models of the conventionally named 'Macedonian' School. The main exponent of this current is considered to be the learned hieromonk Dionysios from Fournas in the Agrafa (1670–ca. 1746), an excellent painter who, together with the hieromonk Cyril Photeinos from Chios († 1805), wrote the famous work 'Interpretation of the Painting Art'.

A spirit of stylistic eclecticism, albeit with a greater adherence to Palaiologan models and of a higher artistic quality, also characterises the art of the workshop of the hieromonk Parthenios Skourtos, Dionysios' confessor and, like him, from the Agrafa region, a painter who reached the peak of his activity in the period 1742–1780 and the art of whose workshop displays a dynamic expressiveness.

We have dealt extensively with the personalities and work of these two Athonite painters in previous papers. With regard to Dionysios, we had mentioned a number of unknown portable icons by him on Mount Athos (Karyes, Kavsokalyvia) and also on the island of Skopelos, while at a scientific conference a decade ago, we had presented a summary of all the recent research findings on Dionysios and had also compiled a catalogue of all the works that had been found by the year 2014 that were believed to be the creations of, or were simply attributed to, the hieromonk Dionysios of Fournas and his workshop.

As for the hieromonk Parthenios, in a monograph we had provided a sketch of his extremely charismatic personality, which bordered on saintliness, and we had referred to all of his paintings known to research at that time.

In the present paper, continuing our research on the work of these two Athonite painters from Fournas in the Agrafa, we present a number of unknown portable icons by them that we have found both within and outside Athos and which, on the basis of documented evidence, should be attributed to the workshops of these two great figures of post-Byzantine ecclesiastical painting.

This humble contribution enriches the catalogue of currently known works (either signed or attributed) by these painters and their workshops, which is a subject of enduring interest to the scientific community.

**Ο Ησυχασμός μεταξύ Αγίου Όρους και Κωνσταντινούπολης
επί πρώτων Παλαιολόγων**

Ο σημαίνων ρόλος του Αγίου Όρους την περίοδο των Παλαιολόγων γίνεται εμφανής ήδη από το δεύτερο μισό του 13ου αι. τόσο από την επιλογή μοναχών του Άθω για την κάλυψη θέσεων στην εκκλησιαστική ιεραρχία όσο και από τη στάση τους σε μείζονα εκκλησιαστικά ζητήματα, όπως οι αγώνες ενάντια στην Ένωση των Εκκλησιών (Λυών 1274). Η αλλαγή του καθεστώτος του Αγίου Όρους το 1312 και η διπλή πλέον εξάρτησή του από τον αυτοκράτορα αλλά και τον πατριάρχη ενίσχυσε έτι περισσότερο την παρουσία και τον λόγο του Αγιώνυμου Όρους στα εκκλησιαστικά πράγματα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο ρόλος του αθωνικού μοναχισμού υπήρξε εξίσου κομβικός στη διάδοση και εδραίωση της ησυχαστικής παράδοσης στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην παρούσα εργασία διερευνάται η συμβολή των ησυχαστών πατέρων του Άθω στην επιτυχία του ησυχαστικού κινήματος στα μέσα του 14ου αι. Προς την κατεύθυνση αυτή διερευνάται αρχικά το δίκτυο των μεταξύ τους σχέσεων όσο και οι διασυνδέσεις τους με το δίκτυο εξουσίας (αυτοκράτορας, αριστοκρατία, ανώτεροι δημόσιοι λειτουργοί). Εξάλλου, αρκετοί από τους ησυχαστές του Άθω είτε κατάγονταν από επιφανείς οικογένειες είτε διατηρούσαν σχέσεις με επιφανή μέλη της κοινωνικής και πολιτικής ελίτ της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης. Η εξέταση σύγχρονων ιστορικών μαρτυριών αποκαλύπτει επίσης το στενό δίκτυο επαφών μεταξύ επιφανών, αλλά και ελάσσονων ησυχαστών του Άθω, καθώς και τον κοινό τους αγώνα για την υπεράσπιση της ησυχαστικής διδασκαλίας έναντι κάθε αμφισβήτησης.

Όλα τα παραπάνω δικαιολογούν και προφανώς εξηγούν την τελική επικράτηση των Ησυχαστών στα τέλη της δεκαετίας του 1340 έναντι των αντι-ησυχαστών αντιπάλων τους. Με την οριστική αναγνώριση του Ησυχασμού ως επίσημου δόγματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Σύνοδο των Βλαχερνών (1351) σημαίνοντες εκπρόσωποί του, Αθωνίτες στην πλειονότητά τους, κατέλαβαν υψηλά εκκλησιαστικά αξιώματα· ο Γρηγόριος Παλαμάς εξελέγη μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ενώ ο Ισίδωρος Βουχειράς, ο μαθητής του Γρηγορίου Σιναΐτη, Κάλλιστος, και ο Φιλόθεος Κόκκινος αναδείχθηκαν πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως.

**Hesychasm between Mount Athos and Constantinople
during the reign of the first Palaiologan Emperors**

The important role played by Mount Athos during the Palaiologan period is evident from as early as the second half of the 13th century, both in terms of the filling of positions within the church hierarchy by Athonite monks, as well as their stance on major church issues, such as the struggle against the Union of Churches (Lyons 1274). The change in the status of Mount Athos in 1312 and its dependence on both the Byzantine emperor and the patriarch of Constantinople, strengthened still further the influence of the Athonite monks in the ecclesiastical affairs of the Byzantine Empire. The role of Athonite monasticism was equally pivotal in the spread and consolidation of the hesychast tradition within the Orthodox Church. In this study, the contribution of the hesychast fathers of Mount Athos to the success of the hesychast movement of the mid-14th century is investigated. This begins with an assessment of the network of relationships between them, as well as their wider connections with the emperor, the patriarch, members of the aristocracy and senior public officials. Many of the hesychast monks of Mount Athos themselves came from prominent families or maintained relations with members of the social and political elites of Constantinople and Thessaloniki. The examination of contemporary historical evidence also reveals the close network of contacts between both the prominent and lesser hesychasts of Mount Athos, as well as their shared struggle to defend the movement against any opposition.

All these factors explain the prevalence of the hesychasts in the late 1340s. After the definitive acceptance and recognition of hesychasm as the official doctrine of the Orthodox Church at the Synod of Blachernae (1351), its prominent representatives, Athonite in their majority, began to occupy important ecclesiastical positions. Gregorios Palamas was elected metropolitan of Thessaloniki, while Isidoros Voucheiras, a student of Gregorios Sinaites, as well as Kallistos and Philotheos Kokkinos were all made patriarchs of Constantinople.

Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στο κελλί του Αγίου Προκοπίου της μονής Βατοπεδίου και ο ζωγράφος Αντώνιος

Το κελλί του αγίου Προκοπίου βρίσκεται σε μικρή απόσταση (δυτικά) από τη μονή Βατοπεδίου και σχεδόν γειτνιάζει με τη σκήτη του Αγίου Δημητρίου (νοτιοδυτικά). Το βατοπεδινό κελλί κτίστηκε στα θεμέλια ενός παλαιότερου μονυδρίου του 11ου αιώνα που ήταν αφιερωμένο στον άγιο Προκόπιο, όπως αποδεικνύεται και από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Κάποια στιγμή τον 15ο αιώνα στη νότια και δυτική πλευρά του μεσοβυζαντινού μονυδρίου προστίθεται ένα δρομικό κτίσμα, το οποίο έδινε πρόσβαση στον επάνω όροφο του ναού. Την περίοδο εκείνη πιθανώς το μονύδριο του 11ου αιώνα περιπίπτει σε κελλί και δημιουργείται ο μικρός μονόχωρος ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου προκειμένου να εξυπηρετεί τις λατρευτικές ανάγκες των κελλιωτών μοναχών.

Το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου κτίστηκε στο μεσαίο τμήμα του τριμερούς υπερώου του μεσοβυζαντινού ναού. Πρόκειται για έναν μονόχωρο ναό που εφαρμόζει τον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, η στέγασση του οποίου γίνεται με χαμηλό ημισφαιρικό θόλο επί σφαιρικών τριγώνων. Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 και το αποτυχημένο κίνημα του Εμμανουήλ Παπά είχαν ως αποτέλεσμα μία περίοδο αναστολής της λειτουργίας του κελλιού, εξαιτίας της τουρκικής εισβολής έως και το 1884. Τότε ήταν που ανακατασκευάστηκε ο κατεστραμμένος θόλος του μεσοβυζαντινού ναού και το παρεκκλήσιο ξεκίνησε να λειτουργεί και πάλι.

Ο Χατζηδάκης (1975) μελετώντας το μοναδικό ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου Αντώνιου στο Άγιον Όρος κατάφερε να του αποδώσει τέσσερα συνολικά έργα εντός την αγιώνυμης πολιτείας. Το πρώτο έργο που του απέδωσε ήταν οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, στο κελλί του Αγίου Προκοπίου, οι οποίες μάλιστα χρονολογούνται το 1536/7 με βάση τη σωζόμενη επιγραφή. Το εικονογραφικό πρόγραμμα που αναπτύσσεται στο παρεκκλήσι ξεφεύγει από τα καθιερωμένα προγράμματα, φανερώνοντας την ιδιαίτερη οπτική και την ισχυρή καλλιτεχνική του προσωπικότητα. Η απεικόνιση του Χριστού ως Μεγάλου Αρχιερέα στην κόγχη του ιερού βήματος και η τοποθέτηση της Παναγίας στο κέντρο του θόλου αποκαλύπτουν βαθύτερα πνευματικά ζητήματα που αποδόθηκαν με αριστοτεχνικό τρόπο από τον Αντώνιο, αποκαλύπτοντας παράλληλα την ποιότητα του έργου του κατά τα πρώτα χρόνια δράσης του ως καλλιτέχνη στο Άγιον Όρος.

The chapel of Saint John the Theologian, in the Saint Procopius' cell, in Vatopedi Monastery and the painter Antonius

The cell of Saint Procopius is located in small distance (west) of Vatopedi Monastery and is neighboring to Saint Demetrios' skete. The cell of Saint Procopius was built in the foundations of an older monastery dating back to 11th century. This mid-byzantine monastery was also dedicated to Saint Procopius as archeological elements reveal. Somewhere in 15th century in the south and in the west side of the monastery was adhered a new structure and probably then the mid-byzantine church was transformed into cell and was created a new small chapel dedicated to Saint John the Theologian. The chapel of Saint John was built in the central area of the second floor, of the mid-byzantine church. It is a small single room chapel which constructed as a cruciform inscribed church with a small dome. The Greek Revolution in 1821 and the failure of Emmanouil Pappa's movement had as a result a pause of the chapel's function due to Turkish invasion. In 1884 the collapsed dome of the mid-byzantine church was reconstructed and probably the cell had been starting its function.

Chatzidakis (1975) researching the unique qualified work of Antonius, achieved to attribute other three decoration to Antonius. The earlier decoration that attributed to Antonius was the wall paintings in the chapel of Saint John the Theologian in the cell of Saint Procopius, which belongs as property in Vatopedi monastery (1536/7). The iconographic program in the chapel does not follows the usual form, as it was determined from 9th century, but is developing in a different way, showing the powerful artistic personality of Antonius. The depiction of Christ as Great Priest in the sanctuary and the depiction of Virgin Mary in the center of the dome reveals the uniqueness of this specific iconographic program and underscores the quality of Antonius' work.

«Ιερά Κεράμεια». Κεραμική από το Πηγάδι της Παναγίας, της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 2000–2001 στον χώρο γύρω από το καθολικό της μονής Βατοπεδίου, εντοπίστηκε και ερευνήθηκε φρέαρ, προγενέστερο της κατασκευής του ναού. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής προερχόμενη από ιερά σκεύη, όπως μία σειρά από πήλινα δισκοπότηρα και αγγεία που σχετίζονται με την τέλεση της λατρείας ή τη λειτουργία του ναού. Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται τουλάχιστον από τον 13ο μέχρι τον 18ο αιώνα. Μεγάλο μέρος τους έχει συντηρηθεί και φυλάσσονται σήμερα στο σκευοφυλάκιο της μονής. Καθώς η επίχωση του φρέατος φαίνεται να έχει διαταραχθεί περισσότερες από μία φορές, τα αγγεία αυτά δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως χρονολογικά τεκμήρια. Οι ποικίλες προελεύσεις τους καλύπτουν μεγάλο φάσμα από τα γνωστά κέντρα παραγωγής που λειτούργησαν από την ύστερη βυζαντινή μέχρι τη μεταβυζαντινή περίοδο. Τα σχήματα των αγγείων που ανασύρθηκαν αφορούν κυρίως πινάκια, λεκάνες και δισκοπότηρα, αλλά δε λείπουν και τα κλειστά σκεύη, που ικανοποιούν τις ανάγκες του ναού.

Η ποικιλομορφία του συνόλου επιβεβαιώνει τη σημασία της μονής ως κέντρο διεπαφής του βυζαντινού και μεταβυζαντινού κόσμου. Η διαδρομή που ακολούθησαν τα αντικείμενα αυτά για να φτάσουν στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου είναι διαφορετική από εκείνη των πολύτιμων αφιερωμάτων που συσσωρεύονται στο σκευοφυλάκιο από τα πέρατα του κόσμου. Η μικρή αξία των αντικειμένων αυτών τα εντάσσει σε ένα εντελώς διαφορετικό μηχανισμό διακίνησης που πιθανότατα σχετίζεται με τις ενεργές και διαρκείς συναλλαγές της μονής με τον έξω κόσμο. Επιπλέον, η παρουσία του ιερού αυτού αποθέτη επιβεβαιώνει την άρρηκτη συνέχεια της βυζαντινής παράδοσης με το απώτερο παρελθόν. Μεταξύ των άλλων ζητούμενων που τίθενται κατά τη μελέτη του υλικού αυτού συμπεριλαμβάνεται και το ερώτημα της χρονολόγησης και της προέλευσης των πολυπληθών πήλινων άγιων ποτηρίων, τα οποία αρχικά μελέτησε και παρουσίασε ο Ι. Παπάγγελος, αλλά και το ζήτημα της σύγχρονης ή διαχρονικής χρήσης τους στον ναό.

**“Holly pottery”. Terracotta vessels from the Well of the Virgin Mary,
in the monastery of Vatopedi in Athos**

Excavations conducted in the years 2000–2001 around the Katholicon of the monastery of Vatopedi, a well, prior of the now standing temple, was found. From the fill of its shaft was retrieved a large quantity of pottery. Many of the vessels could be identified as utensils employed during the liturgy, like a series of terracotta chalices, or otherwise employed in the operation of the Katholicon. Most of the pottery studied, now in the monastery’s sacristy, is dated during the late and post byzantine period, from the 13th to the 18th centuries. Since the fill of the well seems to have been disturbed more than once, the pottery from this excavation cannot be used as dating evidence in a strict stratigraphical sequence. The various vessels found in the dig come from different production centers operating during the given time span. They are mainly plates and bassinets, although closed shapes are not rare, while the most characteristic finds are the numerous chalices.

The variety of this pottery lot confirms the importance of the monastery, and Athos in general, as an interaction point in the byzantine and post byzantine world. The trade routes through which these vessels arrived in Vatopedi are probably differentiated from the ways and means that brings in all the valuable devotions, treasured in the monastery’s vault. The limited value of these finds suggests that most probably the came through the active supply chain and trade routes connecting Athos with the rest of the Aegean and mainland. Additionally, the presence of this pit, accumulating sacred vessels, throughout the ages, brings closer the orthodox byzantine tradition with its anterior Greek part. Amongst the questions posed by the study of this pottery one can revisit the hypothesis of I. Papaggelos, on the dating and origin of the terracotta chalices, and examine the possibility that these reflect a single lot or a long-lasting tradition.

**Το Προχριστιανικό παρελθόν του Αγίου Όρους.
Η συμβολή των επιγραφικών τεκμηρίων**

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται να παρουσιαστεί το προχριστιανικό παρελθόν του Αγίου Όρους, ιδωμένο από τη σκοπιά των επιγραφικών τεκμηρίων που έχουν εντοπιστεί στη χερσόνησο κατόπιν επιτόπιων συστηματικών ερευνών από προγενέστερους και νεότερους μελετητές.

Η πλειονότητα των επιγραφών έχει εντοπιστεί από περιηγητές και μελετητές του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, οι οποίοι στο πλαίσιο των αρχαιολογικών τους περιηγήσεων στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, επισκέφθηκαν το Άγιον Όρος με σκοπό την καταγραφή και διάσωση του επιγραφικού υλικού. Σε αντίθεση με το βυζαντινό παρελθόν του Αγίου Όρους, το οποίο έχει μελετηθεί συστηματικά, το προχριστιανικό παρελθόν έχει μελετηθεί αποσπασματικά, ενώ η μελέτη των προχριστιανικών επιγραφών περιορίζεται σε διάσπαρτες καταγραφές του υλικού, χωρίς περαιτέρω φιλολογική εμβάθυνση και ερμηνεία.

Στην παρούσα έρευνα καταγράφονται είκοσι δύο προχριστιανικές επιγραφές (Ελληνιστικής, Ρωμαϊκής και Αυτοκρατορικής περιόδου) από την ευρύτερη περιοχή της χερσονήσου του Άθω και επιχειρείται ένας σύντομος σχολιασμός του περιεχομένου. Επομένως, ο βασικός στόχος της έρευνας είναι διττός. Αφενός επιδιώκεται η παρουσίαση του επιγραφικού υλικού, αφετέρου, και στο μέτρο του εφικτού, η χρονολόγηση, η διερεύνηση της προέλευσης των επιγραφών και η εξέταση αυτών από γλωσσική, φιλολογική, ερμηνευτική και υφολογική σκοπιά.

**The pre-Christian past of Mount Athos.
The contribution of epigraphic evidence**

This paper attempts to present the pre-Christian past of Mount Athos from the perspective of the epigraphic evidence that has been found on the peninsula following systematic on-site investigations by earlier and more recent researchers.

Most of the inscriptions were found in the 19th and early 20th centuries by travellers and researchers who, as part of their archaeological tours of the broader region of Macedonia, visited Mount Athos with the aim of recording and preserving the epigraphic material. Unlike the Byzantine past of Mount Athos, which has been systematically studied, its pre-Christian past has only been studied in a fragmentary fashion, while the study of pre-Christian inscriptions has been confined to scattered records of the material, without further philological examination and interpretation.

This study provides the records of 22 pre-Christian inscriptions (of the Hellenistic, Roman and Imperial periods) from the Athonite peninsula as a whole, and attempts to give a brief commentary on their content. Thus, the basic aim of the study is twofold: on the one hand, it aims to present the epigraphic material, and on the other, it attempts, as far as is possible, to date and investigate the provenance of the inscriptions and to examine them from a philological, hermeneutical and stylistic perspective.

Δημοσθένης Κακλαμάνος

Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ

**Αγαπίου Λάνδου του Κρητός, Νέος Παράδεισος.
Πηγές και μέθοδος εργασίας**

Demosthenes Kaklamanos

Associate Professor, Faculty of Theology, Aristotle University of Thessaloniki

**Agapios Landos of Crete's New Paradise.
Sources and working method**

Η εγκόλπωση του κανονικού καθεστώτος του Αγίου Όρους στην πολιτειακή δικαιοταξία

Στις 2 Νοεμβρίου 2022 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από την κατάληψη της χερσονήσου του Άθωνα από τον ελληνικό στόλο, της οποίας η κυριαρχία περιήλθε στο ελληνικό Κράτος με τις συνθήκες που τερμάτισαν τους πολέμους 1912-1922. Ένεκα τούτου, το αρχαίο προνομιακό αγιορείτικο καθεστώς, ως ιδιαίτερο σύστημα Κανονικού Δικαίου, έπρεπε να ενσωματωθεί στο ισχύον δίκαιο της ελληνικής Πολιτείας και να συνυπάρξει με αυτό καθώς τόσο η Μοναστική Πολιτεία όσο και το ελληνικό Κράτος έχουν αυτοδύναμη εξουσία παραγωγής κανόνων δικαίου. Σκοπός της παρούσας εισηγήσεως είναι να παρουσιάσει πως το καθεστώς του Αγίου Όρους ως πηγή Δικαίου εγκολπώνεται στη κρατική δικαιοταξία και εναρμονίζεται με τους κανόνες της. Η σχέση λειτουργεί αμφίδρομα και συνεπώς το Δίκαιο του Αγίου Όρους περιορίζει, χωρίς να την αναιρεί, την κρατική κυριαρχία και τα ατομικά και συλλογικά δικαιώματα όλων όσοι βρίσκονται ή βούλονται να εισέλθουν στο Άγιον Όρος. Το αρχαίο προνομιακό καθεστώς, που τηρήθηκε αναλλοίωτο στους αιώνες, αναγνωρίζεται σήμερα από το άρθρο 105 του ελληνικού Συντάγματος. Στο δε άρθρο 13 κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία. Παράλληλα, ένεκα της συμμετοχής στη διεθνή κοινότητα και την Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωμάτωσαν στην εθνική δικαιοταξία σειρά κανόνων όπως είναι η ΕΣΔΑ και ο Χάρτης των Δικαιωμάτων της Ε.Ε. Στο πλαίσιο αυτό, το αγιορείτικο καθεστώς προστατεύεται και από τις διατάξεις περί θρησκευτικής αυτονομίας, ως ειδικότερης εκφάνσεως της θρησκευτικής ελευθερίας. Θα αναλυθεί, αφενός αυτή η προστασία, αφετέρου δε σε επόμενο στάδιο, θα υπογραμμιστεί η μέθοδος με την οποία οι κανόνες του αρχαίου καθεστώτος περιενδύονται των θεσμών και των τύπων του κρατικού δικαίου, ούτως ώστε να ενσωματωθούν σε αυτό.

Επιπλέον, θα παρουσιαστούν οι συνέπειες αυτής της συνυπάρξεως του παραπάνω μπλοκ των, προελεύσεως κοσμικού Δικαίου, πηγών του Δικαίου με το αρχαίο προνομιακό αγιορείτικο καθεστώς με επίκεντρο την περίπτωση συγκρούσεως των δύο αυτών συστημάτων Δικαίου. Τέλος, θα δοθεί ιδιαίτερο βάρος στη περιπτώσιολογία όσον αφορά την εναρμόνιση του αγιορείτικου καθεστώτος με την άσκηση των επιμέρους ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων και το θεμιτό περιορισμό των τελευταίων ένεκα αυτού.

**The incorporation of Mount Athos's canonical regime
into the legal order of the state**

The 2nd November 2022 saw the centenary of the liberation by the Greek fleet of the Athonite peninsula, whose sovereignty passed to the Greek state under the treaties that concluded the wars of 1912–1922. Because of this, the ancient privileged status of Mount Athos, as a unique system of canonical law, had to be incorporated into the existing law of the Greek state and to coexist with it since both the monastic republic and the Greek state had their own autonomous system of law production.

The aim of this paper is to present the way in which the Athonite regime as a source of law is incorporated into the legal order of the Greek state and the way in which this regime is harmonized with the rules of the state legal order. The relationship between the two is reciprocal in nature and so the law of Mount Athos restricts, without nullifying, the sovereignty of the state and the individual and collective rights of all those resident in or wishing to enter Mount Athos. The ancient privileged status of Athos, which was preserved intact down the centuries, is recognized today by Article 105 of the Greek Constitution, while Article 13 safeguards religious freedom. At the same time, because of Greece's involvement in the international community and its membership of the European Union, various sets of rules have been incorporated into the national legal order, such as those of the European Convention on Human Rights and the Charter of Rights of the European Union. Within this framework, the Athonite regime is also protected by the provisions on religious autonomy, as a special manifestation of religious freedom. This paper will analyze this protection and then go on to underline how the rules of the ancient regime are cloaked in the institutions and forms of state law so that they can be incorporated into it.

The paper will also present the consequences of this coexistence between the above group of legal sources of secular origin and the ancient privileged status of Athos, with a focus on the possibilities of conflict between these two systems of law. Finally, special emphasis will be placed on cases in which the Athonite regime has to be harmonized with the exercise of individual personal and collective rights and in which these rights are legitimately restricted by the regime.

Ἡ Δευτέρα τῆς Διακαινησίμου στὶς Καρεές.

Ἀπὸ τὶς χειρόγραφες πηγές στὴν σύγχρονη λειτουργικὴ πράξι

Ἀδιαμφισβήτητα ἀνάμεσα στὶς ἐφεστίους Εἰκόνες τοῦ Ἁγιωνύμου Ὁρους ἐξέχουσα θέσι κατέχει ἡ «ἐφέστιος τῶν ἐφεστίων», ἡ Κυρία Καρεώτισσα ἢ ἀλλιῶς τὸ Ἄξιόν Ἔστιν, ἐπωνυμία ποὺ ἔλαβε λόγω τοῦ γνωστοῦ θαύματος ποὺ συνέβη μπροστὰ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 982. Ἐνθρονισμένη ὡς Ἐπίσκοπος τοῦ Ὁρους στὸ Σύνθρονο τοῦ Πρωτάτου ἀποτελεῖ τὸ σέβασμα ὄχι μόνον τῆς πολίχνης τῶν Καρεῶν ἀλλὰ καὶ συμπάσης τῆς ἀθωνικῆς μοναστικῆς πολιτείας, τιμωμένη κατ' ἔτος δύο φορές, κατὰ τὴν 11^η Ἰουνίου, ἡμέρα ἀναμνήσεως τοῦ γενομένου θαύματος, καὶ κατὰ τὴν Δευτέρα τῆς Διακαινησίμου, ἡμέρα ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν παλαιότερη ἑορτὴ τῆς, κατὰ τὴν ὁποία μάλιστα γίνεται μεγάλη λιτανεία περὶ τῶν Καρεῶν διαρκείας ἕξι ὡρῶν.

Ἡ τυπικὴ διάταξι τῆς ἐν λόγω Λιτανείας καταγράφεται σὲ πέντε χειρόγραφα, μὲ τὸ πρῶτο νὰ τοποθετεῖται χρονικὰ στὶς ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰ. καὶ τὸ πέμπτο στὶς ἀρχές τοῦ 20^{ου}. Μία συγκριτικὴ μελέτη τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἀποδεικνύει τὴν ἐξέλιξι τῆς λατρευτικῆς τιμῆς πρὸς τὴν Εἰκόνα, γεγονὸς ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξι τῶν τυπικῶν διατάξεων. Ἔτσι, ἐνῶ στὰ πρῶτα δύο χφ καταγράφεται μόνον ἡ λιτανεία, τὰ ἐπόμενα τρία ὀρίζουν καὶ θεομητορικὸ κανόνα κατὰ τὸν Ὁρθρο, ἐνῶ σήμερα ὁ Ὁρθρος καὶ ἡ θεία Λειτουργία τελεῖται βάσει ἀγράφου Τυπικοῦ ὡς πανηγυρικὴ ἀκολουθία θεομητορικῆς ἑορτῆς.

Καὶ ἡ Λιτανεία ὁμως ἔχει δεχθεῖ πολλὰ ἀλλαγὰς σὺν τῷ χρόνῳ, ἀφοῦ σὲ κάθε χφ προστίθενται ἐπιπλέον στάσεις. Μάλιστα, ὅσες στάσεις ἔχουν προστεθεῖ προστίθενται στὴν ὡα τοῦ χφ ἀπὸ νεωτέρα χεῖρα, γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν στὸ κυρίως σῶμα τοῦ κειμένου τοῦ ἐπομένου χφ καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Τὸ πρῶτο χφ ἐπὶ παραδείγματι ὀρίζει 9 στάσεις, τὸ πέμπτο 18, ἐνῶ σήμερα γίνονται περὶ τὶς 40 στάσεις συνολικά, οἱ ὁποῖες δὲν προβλέπονται ἀπὸ τὰ χφ τυπικὰ τῆς Λιτανείας.

Ἄντιλαμβανόμεστε λοιπὸν πῶς τὰ Τυπικὰ ἀκολουθοῦν τὴν ζῶσα λατρευτικὴ ζωὴ καὶ ὄχι ἡ λατρευτικὴ ζωὴ τὰ Τυπικὰ, δεδομένου ὅτι τὸ κάθε καινούριο χφ τυπικὸ συντάσσεται γιὰ νὰ ἐντάξη τὰ καινούρια λειτουργικὰ στοιχεῖα ἀποδεικνύοντας περὶτρανα πῶς ἡ λειτουργικὴ ζωὴ εἶναι ζωντανὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου συνεχῶς ἐξελισσομένη βάσει τῶν ἐκάστοτε ποικίλων ἀναγκῶν καὶ συνθηκῶν.

**Monday in Bright Week at Karyes.
From the manuscript sources to modern liturgical practice**

Of all the guardian icons of Mount Athos, the most prominent is undoubtedly that of 'the supreme guardian', 'Our Lady Kareotissa', otherwise known as the 'Axion Estin', an epithet it was given as a result of the well-known miracle that took place before it in the year 982. Enthroned on the synthronon of the Protaton church, as if serving as Bishop of the Holy Mountain, the icon is venerated not only by the residents of the small town of Karyes but also by all members of the Athonite monastic republic. A feast in honour of the icon is celebrated twice a year: on 11 June, the day on which the miracle is commemorated, and on Monday in Bright Week, which constitutes the oldest celebration of the two, during which a large procession takes place around Karyes lasting six hours.

The rite of this procession is recorded in five manuscripts, with the earliest of these dating to the early 17th century and the latest to the early 20th century. A comparative study of these manuscripts reveals the development of the veneration paid to the icon, a fact which is reflected in the evolution of the rite. Thus, while the first two manuscripts record only the procession, the next three stipulate the use of a canon to the Theotokos during Matins, while today Matins and the Divine Liturgy are performed according to an unwritten rite as a festal service for a Marian feast.

The procession, too, has undergone many changes down the years, since more stations are added in each manuscript. In fact, all the new additional stations were added to the margin of the existing manuscript by a later hand so that they could be incorporated into the main body of the text of the next manuscript, and so on and so forth. So, the earliest manuscript stipulates nine stations and the latest eighteen, while today a total of about forty stations are performed, which are not provided for in the manuscript versions of the processional rite.

We can understand, then, that the rites follow the existing devotional practice and not vice versa, given that each new manuscript version of the rite is compiled in order to incorporate the new liturgical elements, which shows very clearly that the liturgical life is alive and therefore constantly evolving in accordance with the needs and conditions of each age.

**Η ψαλτική παράδοση της Μονής του Παντοκράτορος
κατά την περίοδο 1800–1950
μέσα από τα μουσικά χειρόγραφα της βιβλιοθήκης**

Στην εισήγησή μας γίνεται μία προσπάθεια σκιαγράφησης της ψαλτικής παραδόσεως της Μονής του Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, κατά τη χρονική περίοδο από τον ΙΘ' αιώνα και μέχρι το πρώτο μισό του Κ' αι. Πρόκειται ως γνωστόν για μία πολύ σημαντική περίοδο, τόσο από εθνικής πλευράς, με την απελευθέρωση της Ελλάδας και του Αγίου Όρους από τον οθωμανικό ζυγό, τους Βαλκανικούς πολέμους και τη μικρασιατική καταστροφή, όσο και από μουσικής πλευράς με τη δημιουργία και επιβολή του νέου συστήματος γραφής στην Ψαλτική Τέχνη και τις νέες συνθέσεις που δημιουργήθηκαν πλάι στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές, από σύγχρονους μελουργούς μοναχούς αγιορείτες και μη, των οποίων οι συνθέσεις τους διαφυλάχθηκαν στα χειρόγραφα της Μονής και χρησιμοποιήθηκαν σε πολλές ακολουθίες.

Σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε αυτά τα νέα πρόσωπα και τις συνθέσεις τους, που είναι εν πολλοίς άγνωστοι. Η μουσική τους παραγωγή μπορεί να μην είναι μεγάλη, ωστόσο, αυτό δε μειώνει την αξία και τη σπουδαιότητά τους.

Μέσα από τη μελέτη των χειρογράφων της Μονής του Παντοκράτορος μας δίνεται η ευκαιρία να κατανοήσουμε καλύτερα την ιστορική εξέλιξη της μουσικής γενικότερα, αλλά και να δούμε επίσης τη μεταφορά των μουσικών παραδόσεων από τη Μικρά Ασία, τη Θράκη και άλλα μέρη της Ελλάδας στο Άγιον Όρος.

**The psaltic tradition of Pantokrator Monastery
during the period 1800–1950 through the music manuscripts in its library**

This paper attempts to provide an outline of the psaltic tradition of Pantokrator Monastery on Mount Athos during the period 1800–1950. This, of course, was a very important period both in the life of the nation, with the liberation of Greece and Mount Athos from the Ottoman yoke, the Balkan Wars and the Asia Minor Disaster, and also in musical terms, with the creation and imposition of the new system of notation in the psaltic art and the new compositions that were created, alongside those of the Byzantine and post-Byzantine periods, by contemporary Athonite composer-monks and others, some of whose compositions have been preserved in the manuscripts in Pantokrator's library and have been used in many services.

The aim of this paper is to present these new figures and their compositions, which in many cases are unknown. Their musical output may not have been large but this does not lessen their value or importance.

Studying the music manuscripts held by Pantokrator Monastery gives us an opportunity to improve our understanding of the historical development of music in general and also to see how the musical traditions of Asia Minor, Thrace and other parts of Greece were carried to Mount Athos.

Θωμάς Μαφρέδας¹, Σταμάτιος Μπογιατζής² Δημοσθένης
Αβραμίδης³, Γιώργος Φακορέλλης⁴, Σταμάτιος Αμανατιάδης⁵,
Γιώργος Καραγιάννης⁶, Ελένη Κουλουμπή⁷

Υπ. Δρ, MSc Συντηρητής Έργων Τέχνης Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής¹, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής², Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΣΚΤ³, Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής⁴, Δρ Ηλεκτρολόγος Μηχανικός, Μηχ/κός Η/Υ Μεταδιδακτορικός Ερευνητής ΑΠΘ⁵, Δρ Ηλεκτρολόγος Μηχανικός, Μηχανικός Η/Υ Επιστ. Δ/ντής Ιδρύματος Ορμύλια⁶, Δρ Conservation Scientist, Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Τμήμα Συντήρησης, Εργαστήριο Φυσικοχημικών Ερευνών⁷

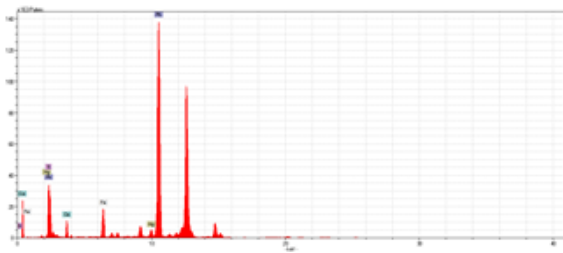
Αναγνώριση των υλικών και της τεχνικής της ζωγραφικής σε ανυπόγραφα έργα που αποδίδονται στον Διονύσιο του εκ Φουρνά και το εργαστήριό του

Ο Διονύσιος, (1670–1744/5) αγιορείτης ιερομόναχος και αγιογράφος, θεωρείται ευρέως μεταξύ των προσωπικοτήτων που διαμόρφωσαν τη μεταβυζαντινή ζωγραφική τέχνη, ιδίως για τις φορητές εικόνες. Η πραγματεία του «Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης» (1729–1732) περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό εικονογραφικών και τεχνικών οδηγιών και συνταγών, που έθεσε τους κανόνες για την αναδιαμόρφωση και αναδιοργάνωση της εκκλησιαστικής ζωγραφικής (Κακavas 2008). Οι συνεχείς εκδόσεις και οι πολυάριθμες μεταφράσεις (Ελληνικά, Γερμανικά, Ρουμάνικα, Ιαπωνικά κ.ά.) επιβεβαιώνουν την επίδραση που άσκησε η πραγματεία του Διονυσίου και η τεχνική της ζωγραφικής του σε λόγιους και σε καλλιτέχνες εκείνης της περιόδου, αλλά και ότι σήμερα παραμένει άξια μελέτης.

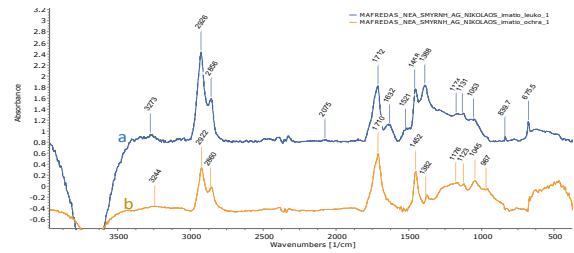
Παρόλο που η τέχνη του έχει μελετηθεί ευρέως, η ζωγραφική τεχνολογία του και τα υλικά που χρησιμοποιούσε παραμένουν σε μεγάλο βαθμό άγνωστα και αδιευκρίνιστα. Η σύγκριση της τεχνικής της ζωγραφικής του σε συνδυασμό με την «Ερμηνεία» και η αξιολόγηση του κατά πόσον εφάρμοσε ο ίδιος όλα όσα περιγράφονται σε αυτή, θα συμβάλει στη συζήτηση ως προς τη σπουδαιότητα και την επιδραστικότητα των εγχειριδίων ζωγραφικής και εάν οι οδηγίες που περιέχουν είναι εφαρμόσιμες ή όχι.

Όσον αφορά τις φορητές εικόνες του Διονυσίου, αν και ένας μεγάλος αριθμός έχει μελετηθεί από ερευνητές της βυζαντινής τέχνης και έχουν προσγραφεί στον ίδιο και στο εργαστήριό του, μόνο έξι από αυτές φέρουν την υπογραφή του, ενώ οι υπόλοιπες του αποδίδονται μέσω εικαστικών χαρακτηριστικών.

Με στόχο τον προσδιορισμό των ανόργανων και οργανικών συστατικών στα υλικά ζωγραφικής των ανυπόγραφων έργων του, αναπτύχθηκε ένα μη επεμβατικό αναλυτικό ερευνητικό πρωτόκολλο, το οποίο περιλαμβάνει: α) συνδυασμό ψηφιακής και οπτικής μικροσκοπίας, β) στοιχειακή ανάλυση, μέσω φορητής φθορισμομετρίας ακτίνων Χ (pXRF, Εικ.1), και γ) μοριακή ανάλυση μέσω φασματοσκοπίας ανάκλασης FTIR (rFTIR, Εικ.2) και φασματοσκοπίας Raman.

Εικ.1 Φάσμα pXRF από το πρόσωπο του Χριστού, ανυπόγραφη εικόνα, από τον Φουρνά. Ανιχνεύθηκε μίνιο (Pb_3O_4) και κινάβαρι (Hg) σε συνδυασμό με την παρουσία αιματίτη (Fe_2O_3).

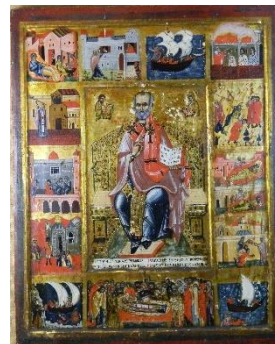

Εικ.2 Φάσμα rFTIR (μη επεμβατική μέθοδος) από τη ζωγραφική επιφάνεια της αποδιδόμενης εικόνας του Αγίου Νικολάου: (α) λευκή, και (β) ώχρα (Εστία Νέας Σμύρνης, Βυζαντινό Μουσείο). Ανιχνεύθηκε α) φυσική ρητίνη (και στις δύο περιπτώσεις) και β) λευκό του μολύβδου.

Μελετήθηκαν ανυπόγραφα έργα από τρεις διαφορετικές συλλογές: α) στο Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου στην Αθήνα (συλλογή Κανελλοπούλου, Εικ. 3) (Κακavas 2008), β) στο Βυζαντινό Μουσείο της Εστίας στη Νέα Σμύρνη (συλλογή Τσακίρογλου, Εικ. 4) στην Αθήνα (Τριφοнова 2010) και γ) στον ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στον Φουρνά της Ευρυτανίας (Πατάπιος 2014).

Εικ. 3 Χριστός Παντοκράτωρ. Ανυπόγραφη εικόνα που αποδίδεται στον Διονύσιο, στο Μουσείο Κανελλοπούλου στην Αθήνα

Εικ. 4 Άγιος Νικόλαος. Αποδιδόμενη εικόνα στον Διονύσιο. Συλλογή Τσακίρογλου, Βυζαντινό Μουσείο, Εστία Νέας Σμύρνης, στην Αθήνα

Η έρευνα επιχειρεί να προσδιορίσει τις χρωστικές ουσίες που χρησιμοποιήθηκαν στα ανυπόγραφα έργα και να συγκρίνει τα δεδομένα που προέκυψαν με εκείνα που προέρχονται από 4 ενυπόγραφα έργα του Διονυσίου. Για παράδειγμα, στις τέσσερις ενυπόγραφες φορητές εικόνες του για την εφαρμογή της κόκκινης χρωστικής ουσίας διαπιστώθηκε ο συνδυασμός μινίου (Pb_3O_4) και κιννάβαρις (Hg), για τη λευκή χρωστική αναγνωρίστηκε η χρήση του υδροκερουσίτη ($2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$), ενώ ο μαλαχίτης ($2CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$) χρησιμοποιήθηκε πιθανώς για το πράσινο (Mafredas, Kouλουμπri, Boyatzis 2021).

Η ανάλυση που διενεργήθηκε στις ανυπόγραφες φορητές εικόνες παρήγαγε ένα ανάλογο σώμα αποτελεσμάτων. Για παράδειγμα η παρουσία οξειδίων του πυρολουσίτη (MnO_2) και του αιματίτη (Fe_2O_3), σε δύο ανυπόγραφες εικόνες, ενισχύουν την άποψη για την εφαρμογή της ώμπρας ως χρωστικής ουσίας για το καφέ χρώμα, στοιχείο που δεν συμπίπτει με τα δεδομένα που έχουν ληφθεί από τις ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου. Παράλληλα, η ταυτοποίηση σε μία από τις ανυπόγραφες εικόνες του, οξειδίου του τιτανίου (TiO_2) σε συνδυασμό με την ύπαρξη του υδροκερουσίτη ($2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$) επιτρέπουν την υπόθεση για μεταγενέστερη επέμβαση στη ζωγραφική επιφάνεια της εικόνας.

Υπό το πρίσμα αυτό, είναι ενδιαφέρον να εξεταστεί ο βαθμός της ομοιότητας στη χρήση των υλικών, μεταξύ των ενυπόγραφων έργων του Διονυσίου και των ανυπόγραφων και αποδίδομενων σε αυτόν και το εργαστήριό του έργων του.

Τα δεδομένα που ελήφθησαν κατά την εφαρμογή του ερευνητικού πρωτοκόλλου: α) επεκτείνουν τον κατάλογο των χρωστικών ουσιών που χρησιμοποίησε ο Διονύσιος, β) επιτρέπουν τη σύγκριση των υλικών ανάμεσα στις ανυπόγραφες και ενυπόγραφες εικόνες του Διονυσίου και γ) παρέχουν την δυνατότητα να αξιολογηθεί η απόδοση των ανυπόγραφων φορητών εικόνων στον Διονύσιο και το εργαστήριό του, με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν από την εφαρμογή των αναλυτικών μεθόδων.

Η ανακοίνωση αυτή, αποτελεί τμήμα ευρύτερης έρευνας που πραγματοποιείται στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, από το Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, σχετικά με την τεχνική κατασκευής και την ταυτοποίηση υλικών σε φορητά έργα, ενυπόγραφα και ανυπόγραφα, του Διονυσίου, στον οποίο πιστώνεται η αναμόρφωση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Βιβλιογραφία

- Kakavas, G., 2008. *Dionysios of Fourná (c. 1670 – c. 1745). Artistic Creation and Literary Description*. 1st ed. Leiden, Netherlands: Alexandros Press.
- Mafredas, T.; Kouloumpi, E.; Boyatzis 2001, S.C. "Did Dionysius of Fourná Follow the Material Recipes Described in His Own Treatise? A First Analytical Investigation of Four of His Panel Paintings". *Heritage* 2021, 4, 3770–3789. <https://doi.org/10.3390/heritage4040207>.
- Πατάπιος Καυσοκαλυβίτης, μοναχός. «Ο Αθωνίτης μοναχός Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το εργαστήριό του. Νεότερες έρευνες. Οι τοιχογραφίες του Κυριακού της Σκήτης των Καυσοκαλυβίων» Πρακτικά συνεδρίου Όσιο Ευγένιος ο Αιτωλός και η σχολή των Αγράφων κατά τη διάρκεια της Τουρκικής κατοχής., Αθήνα, Πανευρυτανική Ένωση, 1049-1117.
- Trifonova, A., 2010. "Две икони на Дионисий от Фурна или на зографи от школата му в България (Two Icons by Dionysios of Fourná or by Painters of his Workshop in Bulgaria)". *Проблеми на изкуството (Problemi Na Izkustvoto)*, Τόμος 2, pp. 36-40.

Thomas Mafredas¹, Stamatios Boyatzis², Dimosthenis Avramidis³,
Yorgos Facorellis⁴, Stamatis Amanatiadis⁵, George Karagiannis⁶,
Eleni Kouloumpi⁷

¹PhD candidate, MSc in Conservation of Antiquities and Works of Art, University of West Attica, ²Associate Professor, University of West Attica, ³Associate Professor, School of Fine Arts, Athens, ⁴Professor, University of West Attica, ⁵PhD in Electrical and Computer Engineering AUTH, Post-doctoral researcher AUTH, ⁶PhD in Electrical and Computer Engineering AUTH, Director at Ormylia Foundation, Art-Diagnosis Center, ⁷National Gallery - Alexandros Soutzos Museum, Conservation Dept., Physicochemical Laboratory

Identifying materials and painting technique in unsigned panel paintings attributed to Dionysius of Fournas and his workshop

Dionysius (1670–1744/5) a hieromonk and religious painter, is widely considered among the figures who reinforced the post-Byzantine painting art, especially for panel paintings. His treatise "Hermeneia of the Painting Art" (1729–1732) contains a large number of iconographical and technical instructions and recipes and set the rules for the reformation and reorganization of the ecclesiastical painting (Kakavas 2008). The consecutive editions and various translations (French, German, Romanian, Japanese, etc.) confirm the influence of Dionysius' treatise and his painting technique among the scholars and artists of that period.

Even though his art has been widely studied, Dionysius' painting technology and employed materials largely remain unidentified. Comparing his painting technique in conjunction with 'Hermeneia' and evaluate whether he actually applied everything described in it by himself, it will provide answers to a central question about the importance and the necessity of the painting manuals, and whether or not the instructions, they contain, are applicable.

Concerning his panel paintings, even though a large number has been studied by byzantine art scholars and attributed to him and his workshop, only six of them are signed, while the rest are attributed to him through pictorial features.

Aiming at identifying the inorganic and organic components in Dionysius' painting materials for his unsigned panel paintings, a non-invasive analytical research protocol was developed, containing a) combination of digital and optical microscopy, b) elemental analysis with portable X-Ray Fluorescence (pXRF), (pXRF, Fig.1), and c) molecular analysis through reflection FTIR (rFTIR, Fig.2) and Raman spectroscopy.

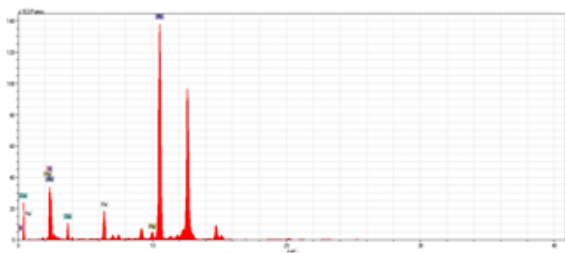

Fig. 1 pXRF spectrum from Christ's face, an unsigned panel painting from Fourni. Minium (Pb_3O_4) and Cinnabar (Hg) in combination with hematite (Fe_2O_3), it was detected.

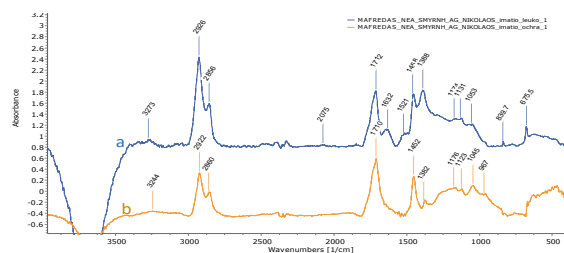

Fig. 2 rFTIR spectra recorded non-invasively from the painted surface of St. Nikolaos, an unsigned panel painting; (a) white, and (b) ochre garment (Estia N. Smyrnis' Byzantine Museum); a natural resin (both cases) and lead white (case b) are detected.

Unsigned panel paintings, from three collections, were studied, i) from Kanellopoulou collection, exhibit at Kanellopoulou Museum in Athens (Fig.3) (Kakavas 2008), ii) from Tsakiroglou collection (Fig.4), exhibit at the Byzantine Museum (Estia Neas Smyrnis) in Athens (Trifonova 2010) and iii) from Transfiguration Church at Fourni Evrytanias (Patapios 2014).

Fig. 3 Christ-Pantokrator. Unsigned panel painting, attributed to Dionysius. Exhibit at Kanellopoulou Museum in Athens.

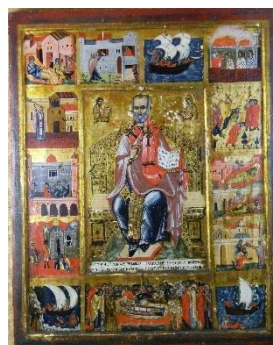

Fig. 4 St. Nicholas. Attributed panel painting to Dionysius. Tsakiroglou collection. Byzantine Museum, Estia Neas Smyrnis, Athens.

This research, attempts to identify the pigments, that Dionysius used for these panel paintings and compares the obtained data with those from his 4 signed panel paintings. For example, in four of his signed panel paintings, a combination of minium (Pb_3O_4) and cinnabar (Hg) were identified as red pigment, hydrocerussite ($2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$) as white, and malachite ($2CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$) was probably used for green (Mafredas, Kouloumpi, Boyatzis 2021).

The analysis carried in the attributed panel paintings produced an analogous body of results; for example, the presence of pyrolusite oxide (MnO_2) and hematite (Fe_2O_3), in two unsigned panel painting indicate the use of umber for brown pigment, which is not correspond with the obtained data from the signed panel paintings. Furthermore, the identification of titanium oxide (TiO_2) with the presence of hydrocerussite ($2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$), allow the hypothesis of a later intervention in the painting surface.

In this context it is quite interest to examine the similarity degree as concerns the use of materials, between the signed and the unsigned panel paintings, attributed to Dionysius and his workshop.

The obtained data in the current study: a) extend the list of pigments, used by Dionysius; b) open a materials comparison concerning the unsigned and signed panel paintings; and c) provide an assessment for attributing these panel paintings to Dionysius and his workshop on a scientific basis.

This presentation is part of an extended research project carried out at the University of West Attica, department of Conservation of Antiquities and Works of Art, in the context of a doctoral thesis on the construction technique and materials identification in panel paintings, by Dionysius of Fourná, who is considered one of the person who reformed the post-Byzantine paintings from the 18th century.

References

- Kakavas, G, 2008, Dionysios of Fourná (c. 1670 – c. 1745). Artistic Creation and Literary Description, 1st ed., Alexandros Press, Leiden, Netherlands.
- Mafredas, T.; Kouloumpí, E.; Boyatzis 2001, S.C. "Did Dionysios of Fourná Follow the Material Recipes Described in His Own Treatise? A First Analytical Investigation of Four of His Panel Paintings". *Heritage* 2021, 4, 3770–3789. <https://doi.org/10.3390/heritage4040207>
- Patapios Kausokalivitis, monk, "The Athonite monk Dionysios of Fourná and his workshop. The newest researches. The frescoes of Kyriako of the skete of Kausokalyvia" Conference Proceedings. Hosios Eugene of Aetolia and the Schools of Agrafa during the Turkish occupation Athens, Pan-Evrytanian Union, pp. 1049-1117 (in Greek).
- Trifonova, A., 2010. "Две икони на Дионисий от Фурна или на зографи от школата му в България (Two Icons by Dionysios of Fourná or by Painters of his Workshop in Bulgaria)". *Проблеми на изкуството (Problemi Na Izkustvoto)*, Томос 2, pp. 36-40 (in Bulgarian).

Αξιοποίηση Ξυλείας Αγίου Όρους

Το ξύλο αποτελεί μία υπερπολύτιμη ανανεώσιμη πρώτη ύλη. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην παραγωγή πλήθους προϊόντων. Από την κατασκευή απλών δομικών κατασκευών μέχρι την κατασκευή θαυμάσιων έργων τέχνης ή άλλων πολύτιμων προϊόντων, αλλά ακόμη και για παραγωγή διάφορων μορφών ενέργειας. Το Άγιον Όρος καλύπτεται από δασική βλάστηση, η οποία για κάποιες μονές αποτελεί σημαντική πηγή εισοδήματος. Για την πρίση της ξυλείας παλαιότερα είχαν κατασκευαστεί υδροπρίονα, ενώ η παραγωγή πελεκητής ξυλείας και άλλων προϊόντων γινόταν χειρωνακτικά. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών, όπως η παραγωγή πελεκητής ξυλείας, γίνεται με μηχανικά μέσα αλλά παραμένει η χειρωνακτική εργασία στην παραγωγή άλλων προϊόντων. Ένα μεγάλο ποσοστό ξυλείας που αποτελείται κυρίως από υπολείμματα κατεργασίας ή κορμούς κακής ποιότητας ή μικρών διαστάσεων χρησιμοποιείται για τις ενεργειακές ανάγκες των μονών όπως τη θέρμανση και το μαγείρεμα με την κλασική μορφή των καυσόξυλων.

Στην παρούσα εργασία θα παρουσιαστούν οι δυνατότητες βελτίωσης της ποιότητας των παραγόμενων προϊόντων ξυλείας και της τυποποίησής των, σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ευρωπαϊκών και διεθνών προτύπων που αναφέρονται στη χρήση της ξυλείας σε δομικές κατασκευές. Επιπλέον, θα εξεταστεί η επέκταση της μηχανοποίησης στην παραγωγή των προϊόντων καθώς και η παραγωγή άλλων προϊόντων και μικροαντικειμένων ξύλου, ακόμη και με την αξιοποίηση ξυλείας μικρών διαστάσεων, καθώς και ειδών που δε θεωρούνται παραγωγικά. Σχετικά με τη χρήση του ξύλου για την παραγωγή ενέργειας, θα μπορούσε να βελτιωθεί η αξιοποίηση και η ενεργειακή απόδοσή του με μετατροπή του σε συμπυκνωμένες μορφές στερεών καυσίμων, οι οποίες επιπλέον πλεονεκτούν έναντι των παραδοσιακών καυσόξυλων στη δυνατότητα μεταφοράς και αποθήκευσης.

The utilization of the timber of Mount Athos

Wood is an extremely valuable renewable raw material. It can be used in the production of a wide variety of products, ranging from simple construction materials to wonderful works of art or other valuable products and even the production of various forms of energy. Mount Athos is covered by forest vegetation which serves as an important source of income for some of the monasteries. In the past water-powered saws were constructed to saw up timber, while the production of hewn timber and other products was done by hand. Nowadays most of the work, such as the production of hewn timber, is carried out by mechanical means, although other products are still produced manually. A large proportion of the timber, consisting mainly of wood chippings or poor quality or small boles is used to serve the energy needs of the monasteries, such as heating and cooking in the classic form of firewood.

This paper will present the possibilities that exist for improving the quality of the timber products that are produced on Mount Athos and their standardization, in accordance with the requirements of the European and international standards concerning the use of wood in construction materials. The paper will also examine the increased mechanization of the production of timber products, and also the production of other products and small items of wood – even with the use of small pieces of timber – as well as items that are not considered to be profitable. As for the use of wood in energy production, its use and energy efficiency could be improved by converting it into condensed forms of solid fuels, which also have an advantage over traditional firewood in terms of transportation and storage.

Κυριακός Μοναχός Ζαχαριάδης ο Ξηροποταμηνός (1856–1916)

Στην παρούσα εισήγηση θα ασχοληθούμε με έναν λόγιο μοναχό της Μονής του Ξηροποτάμου, τον μοναχό Κυριακό Ζαχαριάδη Ξηροποταμηνό. Πρόκειται για μία πολυσχιδή προσωπικότητα που διαδραμάτισε σπουδαίο και καθοριστικό ρόλο σε διάφορα θέματα που αφορούσαν όλο το Άγιον Όρος και όχι μόνο τη Μονή στην οποία ήταν εγγεγραμμένος.

Θα γίνει αρχικά μια προσπάθεια να παρουσιαστούν νέα στοιχεία του έργου του μοναχού Κυριακού, τόσο στο διοικητικό έργο του, ως επιτρόπου και εκπροσώπου του Αγίου Όρους στην Κωνσταντινούπολη, στα τέλη του ΙΘ' αιώνα και στις αρχές του Κ' αι., όσο και ως συντάκτη του βιβλίου: «Γενικοί Κανονισμοί του Αγίου Όρους (ΑΘΩ)», όπως επίσης και στο σπουδαίο βιβλίο του που αφορά τα αγιορειτικά μετόχια στη Ρουμανία: «Σύντομος περιγραφή του περί των εν Ρουμανία κτημάτων μοναστηριακού ζητήματος, από της εμφανίσεως αυτού μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, ήτοι από του 1421–1913», καθώς επίσης και στα δύο δικά του χειρόγραφα 505 Ξηροποτάμου και 830 της Ιεράς Κοινότητος Αγίου Όρους. Η δράση του όμως δε σταματά εδώ, αλλά επεκτείνεται και στον εκπαιδευτικό χώρο ως δάσκαλος της Θεολογίας τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην Αθωνιάδα Σχολή.

Τέλος, θα γίνει και μια περιγραφή της ενασχολήσεώς του στον χώρο της Ψαλτικής Τέχνης. Η παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα, και στη Θεσσαλονίκη, για αρκετό χρονικό διάστημα, μεταξύ άλλων, τον συνέδεσε και με σπουδαίους ψάλτες και διδασκάλους της βυζαντινής μουσικής. Συναντούμε λοιπόν τον μοναχό Κυριακό Ζαχαριάδη, ως εκδότη τεσσάρων μουσικών βιβλίων και συνδρομητή πολλών άλλων μουσικών εκδόσεων της εποχής.

Kyriakos monk Zachariadis, Xiropotaminos (1856–1916)

In this presentation we will deal with a learned monk of the Xiropotamos Monastery, the monk Kyriakos Zachariadis Xiropotaminos. He is a multi-faceted personality who played an important and decisive role in various matters concerning the whole of Mount Athos and not only the Monastery in which he was registered.

An attempt will initially be made to present new elements of the work of the monk Kyriakos, both in his administrative work, as commissioner and representative of Mount Athos in Constantinople, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, and as author of the book: "General Regulations of the Holy Mountain (ATHO)", as well as in his important book concerning mount of athos dependencies in Romania: "A brief description of the monastic estates in Romania, from the appearance of it to the years, from 1421–1913", as well as in his two manuscripts 505 Xiropotamos and 830 of the Holy Community of Mount Athos. However, his activity does not stop here, but also extends to the educational field as a teacher of Theology both in Thessaloniki and in Athonias Academy.

Finally, there will be a description of his involvement in the field of Psaltic Art. His stay in Constantinople, Athens, and Thessaloniki, for a considerable period of time, among others, connected him with great cantors and teachers of byzantine music. So we meet the monk Kyriakos Zachariadis, as the publisher of four music books and a subscriber to many other music publications of the time.

**«Υποδείξεις» επί ψαλτικών ζητημάτων στο Τυπικό της Ιεράς Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους και η μελοποιητική παραγωγή του διδασκάλου
Ιωάσαφ Διονυσιάτου για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών της Μονής**

Το έτος 1909 ο μοναχός Δομέτιος Διονυσιάτης έγραψε το «Τυπικόν» της Ιεράς Μονής του Αγίου Διονυσίου του Αγίου Όρους, με σκοπό, αφενός την καταγραφή και διάσωση της μακραίωνης λειτουργικής παράδοσης του μοναστηριού και αφετέρου την καθοδήγηση των μοναχών για την ορθή τήρηση των τυπικών διατάξεων των ιερών ακολουθιών. Μεταξύ των ποικίλων οδηγιών και υποδείξεων που περιλαμβάνονται στο εν λόγω «Τυπικόν» εντοπίζονται και αυτές που αφορούν ζητήματα Ψαλτικής όπως π.χ. ο ορισμός των μελών που ψάλλονται στις ιερές ακολουθίες, ο τρόπος ψαλμώδησης, ο ρόλος των χορών των ψαλτών στις ακολουθίες κ.ά.

Στην εισήγηση παρουσιάζονται περιπτώσεις υποδείξεων του Τυπικού της Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους σε σχέση με ζητήματα Ψαλτικής. Παρουσιάζονται τα μέλη που ορίζονται να ψαλούν σε συγκεκριμένες ιερές ακολουθίες καθώς και ο τρόπος ψαλμώδησής τους. Επί τη βάση των παραπάνω υποδείξεων γίνεται αναφορά στο συναφές μελοποιητικό έργο του ιερομονάχου Ιωάσαφ Διονυσιάτου, το οποίο, σε πολλές περιπτώσεις, δημιουργήθηκε για να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες της Μονής, όπως αυτές περιγράφονται τόσο στο «Τυπικόν» του 1909 όσο και σε προηγούμενα Τυπικά της Μονής, επάνω στα οποία στηρίχθηκε η συγγραφή του.

Σκοπός της εισήγησης είναι: α) η μελέτη και ανάδειξη της σχέσης των «Τυπικών» με την Ψαλτική, έχοντας ως εργαλείο στην προκειμένη περίπτωση το «Τυπικόν» της Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους, β) η ανάδειξη της σχέσης του τυπικού της Μονής με το μελοποιητικό έργο του ιερομονάχου Ιωάσαφ Διονυσιάτου και γ) η παρουσίαση του σχετικού έργου μελοποιίας, το οποίο περιλαμβάνεται σε μουσικούς κώδικες του Αγίου Όρους.

'Recommendations' on matters of chant in the 'Typikon' of Dionysiou Monastery on Mount Athos and the compositions produced by the teacher Joasaph Dionysiatis to cover the monastery's liturgical needs

In 1909 the monk Dometios Dionysiatis wrote the 'Typikon' of the Monastery of Dionysiou on Mount Athos with the aim of recording and preserving the monastery's age-old liturgical tradition and providing guidance for the monastery's monks on the correct observance of the rites of the services. The various directions and recommendations contained in this 'Typikon' include those concerning matters of chant, such as instructions about the chants that should be sung in the services, the way they should be sung and the role of the individual choirs in the services, etc.

This paper presents cases of 'recommendations' in the 'Typikon' of Dionysiou Monastery concerning matters of chant. It presents the chants that are prescribed for certain services, as well as the ways in which they should be sung. Using these recommendations, reference is made to the related compositional work of the hieromonk Joasaph Dionysiatis, which, in many cases, was carried out in order to cover the monastery's liturgical needs, as they are described both in the 'Typikon' of 1909 and also in the monastery's earlier typika, which served as a basis for Joasaph's own 'Typikon'.

The aims of this paper are: i) to study and highlight the relationship between the 'Typika' and the Psaltic Art, on the basis of the findings from our analysis of the 'Typikon' of Dionysiou Monastery; ii) to highlight the relationship between the 'Typikon' of Dionysiou Monastery and the compositional work of the hieromonk Joasaph Dionysiatis, and iii) to present the relevant compositions, which are to be found in various music manuscripts on Mount Athos.

Τα παλαιότερα οθωμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους και το βυζαντινό δίκαιο

Παραμένει σχεδόν άγνωστο ότι το δεύτερο μεγαλύτερο αρχείο οθωμανικών εγγράφων του κόσμου βρίσκεται στο Άγιον Όρος. Αυτό περιέχει τα πιο παλαιά γνωστά οθωμανικά πρωτότυπα έγγραφα, επειδή η περιοχή της Μακεδονίας κατακτήθηκε ογδόντα χρόνια πριν την άλωση της Πόλεως ώστε στο Κεντρικό Αρχείο εκεί παρέχει συνήθως μεταγενέστερο υλικό. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι: πόσο το δίκαιο που αναφέρεται από αυτά τα έγγραφα ταυτίζεται με εκείνο που συνήθως ονομάζεται «σαρία», δηλαδή το οθωμανικό δίκαιο. Διαφορετικά από ό,τι εμφανίζεται στα μέσα ενημέρωσης συνήθως, η σαρία είναι ένα πολύπλοκο μόρφωμα με πολλές εσωτερικές διαφορές. Είναι το αποτέλεσμα μίας μακρόχρονης εξέλιξης από τον 8ο αιώνα και μετά.

Η μελέτη αποδεικνύει ότι στην πραγματικότητα οι Οθωμανοί μεταχειρίστηκαν διάφορες νομοθεσίες, συμπεριλαμβανομένου και του εθιμικού δικαίου, με μεγάλη ελαστικότητα. Αυτό συχνά ήταν βυζαντινής προελεύσεως. Μία πηγή για το οθωμανικό δίκαιο δηλαδή, είναι και το βυζαντινό τοπικό δίκαιο που ενσωματώθηκε στη δικαιονομική πράξη στη Μακεδονία με επίκεντρο το Άγιον Όρος και τα Μετόχια του. Εξίσου έχουμε το Σουλτανικό δίκαιο (κανουναμεδες) που στη θεωρία συμπλήρωνε τη σαρία, αλλά συχνά την αντέκρουε.

Ως αποτέλεσμα, είναι σκόπιμο να μελετήσουμε και τα πολλά επίπεδα Οθωμανικής νομοθεσίας όπως τον αλ / Χαλαμπι με σκοπό να καταλάβουμε τι έγινε στη Μακεδονία μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Τα παλαιότερα οθωμανικά έγγραφα του Αγίου Όρους και το βυζαντινό δίκαιο

It remains almost unknown that the second largest archive of Ottoman Documents is situated on Mount Athos. It contains the oldest known so far original Ottoman (not Turkish) documents because the Region of Byzantine Macedonia was conquered eighty years before the Conquest of Constantinople so the Central Archive there presents normally more recent material. The question about to rise is the following: To what extent the legislation which appears in these charters is due to become identified with the "sharia", i. e. the Ottoman law code? In stark contrast to what is transmitted in the media normally, sharia is a complex phenomenon which includes many internal differences. It is the result of a long-term development after the 8th century onward.

This study shows that in reality the Ottomans handled with great elasticity many law codes, including customary law. The latter was of Byzantine provenience usually. Thus, one source of Ottoman law is Byzantine local law which got absorbed into the juridical practice in Macedonia. The centre of which was the Holy Mountain and its dependances.

Apart from that, we are dealing with Sultanic law (qanunname), too. This, in theory, but supplemented the sharia but in reality, contradicted her often.

The result of these considerations will appear that we better study the many levels of Ottoman legislation (like al-Halabi) for a better understanding of what happened to Macedonia until the early twentieth century.

Η υπογραφή του Ευτυχίου στο Πρωτάτο.

Δήλωση της παρουσίας του καλλιτέχνη ως αντανάκλαση του υλικού κόσμου

Τα τελευταία χρόνια, οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στον ναό του Πρωτάτου από την Εφορεία Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, αποκάλυψαν στο κατώτερο μέρος της εξάρτυσης του Αγίου Μερκουρίου, υπολείμματα επιγραφής αποτελούμενης από τα γράμματα ΕΥΤΥΧ, εύρημα που παραπέμπει στον ζωγράφο Ευτύχιο, ο οποίος μαζί με τον Μιχαήλ Αστραπά, διακόσμησε μερικά από τα πιο σημαντικά μνημεία της Παλαιολόγεια Αναγέννησης, κήτορες των οποίων υπήρξαν βυζαντινοί αξιωματούχοι αλλά και ο Σέρβος βασιλιάς Μιλούτιν.

Το σπουδαίο αυτό εύρημα έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά ενυπόγραφων έργων των Μιχαήλ Αστραπά και Ευτυχίου, στα οποία η παρουσία των καλλιτεχνών δηλώνεται με έναν τρόπο κρυπτικό, καθώς οι υπογραφές τους τοποθετούνται σε σχεδόν αδιόρατα σημεία των ναών που τοιχογραφούν. Τις συναντάμε πάνω σε λεπίδες και λαβές σπαθιών, σε ασπίδες, σε πήλινα αγγεία, ανάμεσα στα διακοσμητικά μοτίβα των ενδυμάτων των αγίων, ενώ άλλοτε φέρουν μόνο τα αρχικά και ενίοτε ολόκληρα τα ονόματα των σπουδαίων Θεσσαλονικιών καλλιτεχνών.

Ποιος είναι όμως ο λόγος που οι Αστραπάδες, όπως έχουν επικρατήσει να αναφέρονται σε μέρος της βιβλιογραφίας, επέλεξαν αυτόν τον τρόπο για να δηλώσουν την παρουσία τους στους ναούς που διακόσμησαν;

Στο άρθρο αυτό ερμηνεύεται ο καινοτόμος και ευρηματικός τρόπος με τον οποίο ο Μιχαήλ Αστραπάς και ο Ευτύχιος αποφάσισαν να υπομνηματίσουν τη συμμετοχή τους, υπογράφοντας το έργο τους πάνω σε υλικά αντικείμενα τα οποία όμως γίνονται φορείς μιας ευρύτερης σημειωτικής που αντανάκλα την αυτοσυνειδησία του καλλιτέχνη στη χαραυγή της Αναγέννησης, τόσο της Παλαιολόγεια όσο και της ιταλικής.

Η υπογραφή που εντοπίστηκε στο Πρωτάτο, έρχεται να ενταχθεί στο επιγραφικό corpus του Μιχαήλ Αστραπά και Ευτυχίου, ενισχύοντας τα επιχειρήματα για τη συνολική απόδοση του εικονογραφικού προγράμματος του περικαλλούς αγιορείτικου ναού στο εργαστήριο των Θεσσαλονικιών ζωγράφων. Τέλος, στην εργασία εξετάζονται και κάποια σύμβολα που απεικονίζονται πάνω σε λεπίδες σπαθιών στρατιωτικών αγίων, τα οποία εντοπίζονται τόσο στο Πρωτάτο, όσο και σε άλλα μνημεία των Αστραπάδων, τα οποία – όσο γνωρίζουμε– δεν έχουν σχολιαστεί στη σχετική βιβλιογραφία.

The Signature of Eutybios in Protaton.

A Declaration of the Artist's Presence as a Reflection of the Material World

During the last few years, the works of restoration that were carried out in the Church of Protaton by the Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos, have revealed in the lower part of St. Mercurios' military equipment, fragments of an inscription consisted of the letters EYTYX, a finding that refers to the painter Eutybios, which together with Michael Astrapas, decorated some of the most important monuments of the Palaeologan Renaissance, founders of which were Byzantine officials but also the Serbian King Milutin.

This great find comes to be added to a series of signed works by Michael Astrapas and Eutybios, in which the presence of the artists is declared in a cryptic way, as their signatures are placed in almost invisible parts of the churches they had adorned. We find them on the blades and handles of swords, on shields, on clay vessels, among the decorative motifs of the clothes of the saints, while sometimes they bear only the initials and sometimes the entire names of the great Thessalonian artists.

But what is the reason that the Astrapades, as they are often referred to in the related literature, chose this way to declare their presence in the churches they decorated?

This article interprets the innovative and inventive way in which Michael Astrapas and Eutybios decided to memorialize their participation, by signing their work on material objects which, however, become carriers of a wider semiotics that reflects the artist's self-awareness at the dawn of the Renaissance, both Palaeologan and Italian.

The signature found in Protaton is included in the epigraphical corpus of Michael Astrapas and Eutybios, strengthening the arguments for the overall attribution of the pictorial program of this unique church of Mount Athos in the workshop of the Thessalonian painters. Finally, the paper examines some symbols depicted on the sword blades of military saints, which are found both in Protaton and in other monuments of the Astrapades, which – as far as we know – have not been commented in the relevant literature.

Το μετόχι της Ι. Μ. Ιβήρων στη Σαμοθράκη (Ιστορία - Μνημεία)

Το νησί της Σαμοθράκης διέθετε, κατά τη μεσοβυζαντινή και ιδίως την υστεροβυζαντινή περίοδο, μεγάλο απόθεμα μοναστικής παράδοσης, που αφορούσε κυρίως σε αγροτικού τύπου μικρές μονές και μονύδρια, κατανεμημένες σε όλο το εύρος της παραγωγικής ζώνης της νήσου, κυρίως δε στο ανατολικό και βόρειο τμήμα αυτής. Το μεγαλύτερο μέρος των σαμοθρακικών μονυδρίων θα ανήκε σε μονές της Κωνσταντινουπόλεως, ή της Θρακικής ενδοχώρας. Μία από αυτές θα ήταν ο Μεγάλος Πατριαρχικός Ναός της του Θεού Σοφίας. Καμία αναφορά έως το 1771 δεν υφίσταται για κτήσεις αγιορειτικών μονών στο νησί, τη στιγμή που σε όλα τα περικείμενα νησιά του Βορείου Αιγαίου είναι έντονη η αγιορειτική παρουσία.

Τελευταίοι εκπρόσωποι της πλούσιας μοναστικής παράδοσης της νήσου, η οποία τεκμαίρεται κυρίως διά της αρχαιολογικής επιφανειακής έρευνας, αποτελούν κατά την όψιμη Τουρκοκρατία δύο μονύδρια: Η Μονή του Χριστού παρά τα Θέρμα και η Μονή του Αγίου Αθανασίου στα Αλώνια. Η πρώτη θα πρέπει να ιδρύεται στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα και πιθανόν να επανδρώνετο, ή καλλίτερα να ήτο λειτουργική, έως και το α' ήμισυ του 18ου αι. Το ίδιο και το μονύδριο του Αγίου Αθανασίου, το οποίο μάλλον ανάγει την ίδρυσή του στα ίδια χρόνια, στο β' ήμισυ του 14ου αι. Κατά τον 18ο αι. και εξής, το νησί ανήκει πλέον στον μητροπολίτη Μαρωνείας. Τα δε μονύδρια του Χριστού και του Αγίου Αθανασίου, στο οποία ανήκει σχεδόν το 1/3 της παραγωγικής γης της νήσου, είναι ενοριακά, ανήκοντα στην Κοινότητα Σαμοθράκης.

Οι περιπέτειες του Ρωσοτουρκικού Πολέμου έθεσαν σε χρέος την Κοινότητα, η οποία απειλούμενη με κατάσχεση των μοναστηριακών γαιών αναζητούσε στα 1770 άτομο ικανό να αναλάβει τις υποχρεώσεις της. Το βρήκε στο πρόσωπο του μοναχού Διονυσίου, ιβηρίτου, διαχειριστή κάποιου μη κατονομαζόμενου ιβηριτικού μετοχίου της Θράκης, ο οποίος ανέλαβε το χρέος της Κοινότητας υπό τον όρο ότι τα μονύδρια της Σαμοθράκης και τα υπ' αυτών κτήματα θα περιέλθουν στη Μονή των Ιβήρων. Το αίτημα έγινε αποδεκτό από την Κοινότητα και ο Διονύσιος εγκαταστάθηκε στο νησί, ως εκεί εκπρόσωπος της Μονής και Οικονόμος. Επέλεξε για τη διαμονή του το μονύδριο του Αγίου Αθανασίου και ανέλαβε τη διαχείριση της κινητής και ακίνητης περιουσίας των μονυδρίων. Έκτοτε ξεκινά η σχεδόν 250ετής σχέση της Ιβήρων με τη Σαμοθράκη, που τεκμαίρεται μέσω του Αρχείου Σαμοθράκης της Μονής των Ιβήρων. Μέσω των εγγράφων αυτών φωτίζεται και η Ιστορία της νήσου, από του 1771 και εντεύθεν, λόγω της πληθώρας των πληροφοριών για την προσωπογραφία, τα μικροτοπωνύμια και την οργάνωση της οικονομικής ζωής στο νησί. Σταθμό στην ιστορία του εκεί ιβηριτικού μετοχίου αποτελεί ο θάνατος του Διονυσίου στα 1809 και οι περιπέτειες στις οποίες ενεπλάκη η μονή με τους κρατούντες προκειμένου να μην απωλέσει το μονύδριο της Σαμοθράκης. Ένας επόμενος σταθμός είναι ο Χαλασμός του νησιού, λόγω της συμμετοχής του στην Επανάσταση του 1821, στην οποία συμμετείχε και ο τότε οικονόμος του μετοχίου, μοναχός Αγαθάγγελος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή του μονυδρίου και την ανακαίνισή του κατά τις δεκαετίες του 1830 και

1840. Ενεργή φαίνεται πώς ήταν και η εμπλοκή των πατέρων του μετοχίου στην προετοιμασία του μαρτυρίου των Πέντε Σαμοθρακών Νεομαρτύρων κατά το έτος 1838.

The metochion of Iveron Monastery on Samothrace (History - Monuments)

During the mid- and particularly the late Byzantine periods, the island of Samothrace had a large number of monastic foundations, consisting mainly of small monasteries and monastic houses of an agricultural type, scattered throughout the island's productive zone, and particularly in its eastern and northern sections. Most of the small monasteries on Samothrace would have belonged to monasteries in Constantinople or the Thracian hinterland. One of these would have been the Great Patriarchal Church of the Holy Wisdom. Prior to 1771, no reference exists to any estates held by Athonite monasteries on the island, at a time when Mount Athos had a strong presence on all the neighbouring islands in the northern Aegean.

The last examples of the island's rich monastic tradition, the evidence for which comes mainly from archaeological surface investigations, were – during the late period of Turkish rule – the following two monastic foundations: the Monastery of Christ near Therma and the Monastery of St. Athanasios at Alonia. The former must have been founded in the third quarter of the 14th century and is likely to have been manned, or rather is likely to have remained in operation, until the second half of the 18th century. The same is true of the Monastery of St. Athanasios, which was probably founded at about the same time, in the second half of the 14th century. From the 18th century onwards, the island belonged to the Metropolitan of Maroneia, while the monasteries of Christ and St. Athanasios, which owned almost a third of the island's productive land, were parish monasteries, belonging to the Community of Samothrace.

The vicissitudes of the Russo-Turkish War plunged the Community into debt, and so in 1770, threatened with the confiscation of the monastic estates, it sought a person who would be able to assume its obligations. It found one in the figure of the monk Dionysios Iveritis, the administrator of an unnamed metochion of Iveron Monastery in Thrace, who assumed the Community's debt on condition that the monastic foundations of Samothrace and the estates belonging to them would pass into the possession of Iveron Monastery. The request was accepted by the Community and Dionysios settled on the island as a representative of Iveron Monastery and its steward there. He chose to stay at the Monastery of St. Athanasios and assumed the management of the monasteries' movable and immovable property. That is when the almost two-hundred-and-fifty-year-old relationship between Iveron Monastery and Samothrace began, as is attested in the monastery's Samothracian Archive. The documents in this archive shed light on the history of the island, from the year 1771 onwards, due to the mass of information they provide on the prosopography and microtoponymy of the island and the organization of its economic life. A turning-point in the history of the Iveron metochion on Samothrace was the death of Dionysios in 1809 and the ensuing struggle between Iveron Monastery and the powers-that-be over the possession of the metochion, which Iveron sought to retain. The next turning-point was the turmoil on the island caused by its involvement in the

Revolution of 1821, in which the then steward of the metochion, the monk Agathangelos, also took part. This led to the destruction of the metochion's monastery, followed by its renovation in the 1830s and 1840s. The fathers of the metochion also seem to have played an active role in preparing the Five Samothracian New Martyrs for martyrdom in 1838.

Ξανά στο Πρωτάτο.

Εικονογραφικές επαναναγνώσεις της χορηγικής του ταυτότητας

Στην παρούσα ανακοίνωση εστιάζουμε σε εικονογραφικούς χειρισμούς στο Πρωτάτο που δεν έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα στην έρευνα και ενδέχεται να σχετίζονται με το χορηγικό περιβάλλον του μνημείου. Συγκεκριμένα, σχολιάζουμε τη στενή σχέση των δύο συνθέσεων του Χριστολογικού κύκλου, της Βάπτισης και της εις Άδου Καθόδου στην τρίτη ζώνη, στον βόρειο και νότιο τοίχο επάνω από το μέτωπο των ΝΔ και ΒΔ πεσσών αντίστοιχα, με τη μία να βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την άλλη. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι και οι δύο παραστάσεις καταλαμβάνουν ισόρροπα μεγάλη έκταση στη ζωγραφική επιφάνεια και μάλιστα εις βάρος των γειτονικών τους σκηνών, της Μεταμόρφωσης και της Σταύρωσης στη ΝΔ και ΒΔ γωνία αντίστοιχα. Επιπλέον, και οι δύο συνθέσεις εμπλουτίζονται ή συνδυάζονται με δευτερεύοντα επεισόδια, όπως το κήρυγμα του Ιωάννη στους ιερείς και Λευίτες αλλά και αυτό της Αποστολής των Μαθητών στα Έθνη, σε ασυνήθιστη θέση, στη δυτική πλευρά του ναού αντί της ανατολικής, ιδιαιτερότητα που σύμφωνα με τη Μαρία Σωτηρίου οφείλεται στην αρχιτεκτονική του ναού και τις διαθέσιμες προς διακόσμηση επιφάνειες. Εντύπωση προκαλεί η σύζευξη του εν λόγω επεισοδίου με τη σκηνή της εις Άδου καθόδου σε κοινή ζωγραφική επιφάνεια και όχι με την Ανάληψη, όπως συμβαίνει στην πλειονότητα των σωζόμενων μέχρι σήμερα μνημείων. Μολονότι ο ζωγράφος είχε τη δυνατότητα να προβεί σε ανάλογο εικονογραφικό χειρισμό μεταφέροντας την παράσταση στην άλλη πλευρά του τόξου του εγκάρσιου κλίτους, ώστε αυτή να αποτελεί τμήμα της Ανάληψης, ωστόσο, προτίμησε τη στοίχιση της Αποστολής των Μαθητών με την Ανάσταση, ώστε να συνδιαλέγεται με το ακριβώς απέναντι επεισόδιο του κηρύγματος του Ιωάννη πριν τη Βάπτιση. Το ανάλογο κηρυγματικό περιεχόμενο των δύο επεισοδίων με το ένα να συμπληρώνει το άλλο ερμηνεύει τον σωτήριο ρόλο και την ειδική αποστολή της Βάπτισης, στοιχείο που προκύπτει, άλλωστε, και από τις επιγραφές που αναπτύσσονται και υπομνηματίζουν τις εν λόγω συνθέσεις.

Η έμφαση στην έννοια της ιεραποστολικού ρόλου της Βάπτισης και του απορρέοντος από αυτήν περιεχομένου της επιστροφής στον ορθό δρόμο, με σκοπό τη σωτηρία και εν τέλει τη συνέχιση του κράτους φαίνεται να αντανάκλα την ίδια την αυτοκρατορική πολιτική. Η ευθυγράμμιση της σύνθεσης της εις Άδου Καθόδου με το νεανικό πορτραίτο του αυτοκράτορα του Μεγάλου Κωνσταντίνου στο ανατολικό ποδαρικό του τοξωτού ανοίγματος που οδηγεί στο ΒΔ διαμέρισμα, πορτραίτο που δικαίως συσχετίστηκε από τον Ανέστη Βασιλακέρη με τον νεαρό Ανδρόνικο Β΄ τον Παλαιολόγο ενισχύει περαιτέρω την προοπτική μίας τέτοιας ερμηνείας, υποστηρίζοντας μία πρώιμη χρονολόγηση του μνημείου στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα. Το παραπάνω καθίσταται ακόμη πιο ισχυρό αν αναλογιστούμε ότι την αντίστοιχη θέση στο ανατολικό ποδαρικό του ανοίγματος προς το ΝΔ διαμέρισμα καταλαμβάνει ο άγιος Νικήτας ο Γότθος, που μαρτύρησε επί της βασιλείας του Μεγάλου Κωνσταντίνου από τους βάρβαρους Γότθους και το όνομα του οποίου είναι συνώνυμο της νίκης εναντίον της πλάνης των αιρέσεων στην υμνολογία της εορτής του.

**The Protaton revisited.
Iconographic reinterpretations of the identity of its patron**

This paper will focus on various iconographic choices in the Protaton that have not yet been noted by research and are likely to be connected with the patron's circle. More specifically, the paper discusses the close relationship between the two compositions in the Christological cycle, the Baptism and the Harrowing of Hell in the third zone, on the north and south walls above the faces of the SW and NW piers, respectively, exactly opposite each other. Of particular interest is the fact that these representations occupy a large part of the painting surface and, what is more, do so at the expense of the adjoining scenes of the Transfiguration and the Crucifixion in the SW and NW corners, respectively. In addition, both compositions are enriched or combined with minor episodes, such as St. John's Preaching to the Priests and Levites and the Sending Out of the Disciples to the Nations, in an unusual position on the west side of the church instead of the east, a peculiarity which, according to Maria Soteriou, is due to the church's architecture and the surfaces available for decoration. A striking feature is the combination of this episode with the scene of the Harrowing of Hell on the same painting surface and not with the Ascension, as happens in most surviving monuments. Although the painter could have made this iconographic choice by moving the representation to the other side of the arch of the transept so that it could form part of the Ascension scene, he elected to place the Sending Out of the Disciples next to the Resurrection so that it could interact with the scene of St. John's preaching before the Baptism, which lies exactly opposite. The similar preaching theme of these two scenes, with each complementing the other, serves to interpret the salvational role of the Baptism and its special mission, a fact that is, moreover, supported by the inscriptions that provide information about these compositions.

The emphasis on the notion of the missionary role of the Baptism and that of returning to the right path that derives from it, with the aim of the salvation and ultimately the continuation of the State, appears to reflect the imperial policy itself. The alignment of the Harrowing of Hell composition with the youthful portrait of the emperor Constantine the Great on the east respond of the arched opening that leads to the NW bay – a portrait that has rightly been associated by Anestis Vasilakeris with Andronikos II Palaiologos as a young man – further strengthens the prospects of such an interpretation, supporting an early dating for the monument to the last quarter of the 13th century. The above argument becomes even stronger if we consider the fact that the corresponding position on the east respond of the opening leading to the SW bay is occupied by St. Niketas the Goth, who was martyred by the barbarian Goths during the reign of Constantine the Great and whose name is synonymous with the victory over heretical beliefs celebrated in the hymns of his feast.

Ο γάλλος ζωγράφος και γλύπτης Paul Jouve στον Άθω

Με την ανακοίνωση αυτή θα παρουσιάσω μερικά από τα αποτελέσματα της εν εξελίξει έρευνάς μου που αφορά τα ταξίδια των καλλιτεχνών στο Άγιον Όρος, με έμφαση στους Έλληνες δημιουργούς. Διερευνώντας και τον ρόλο ευρωπαίων καλλιτεχνών που είχαν επισκεφθεί και ζωγραφίσει το Άγιον Όρος, εντόπισα την περίπτωση του γνωστού γάλλου animalier (ζωγράφου των ζώων) Paul Jouve (1879–1973), ο οποίος υπηρετώντας στο Μακεδονικό μέτωπο με τη Στρατιά της Ανατολής (Armée d'Orient), βρέθηκε μαζί με άλλους ένστολους καλλιτέχνες στο Άγιον Όρος ύστερα από εντολή του Ανώτατου Διοικητή του εκστρατευτικού Σώματος, Maurice Sarrail, το 1917 και απαθανάτισε το αθωνικό τοπίο, τις μονές και στιγμές αλλά και αντικείμενα από την καθημερινή ζωή των μοναχών.

Ο ρόλος της συμμαχικής Στρατιάς της Ανατολής είναι πια γνωστός, ιδιαίτερα μετά από τις σημαντικές εκθέσεις και εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν σε Ελλάδα και Κύπρο κατά την τελευταία πενταετία με αφορμή τη συμπλήρωση της εκατονταετηρίδας από τα γεγονότα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Θα λέγαμε ότι έχει αναδειχθεί ικανοποιητικά η δράση των ξένων στρατιωτικών, ανάμεσα σε αυτούς και ο P. Jouve, οι οποίοι στο περιθώριο της βασικής τους αποστολής σχεδίασαν και ζωγράφησαν τόσο τη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρα όσο και το Άγιον Όρος. Ωστόσο, με την ανακοίνωση αυτή, θα επιχειρήσουμε να ρίξουμε επιπλέον φως στον συγκεκριμένο γάλλο ζωγράφο και ιδιαίτερα σε εκείνη την πλευρά του έργου του που αφορά τη διαμονή του στον Άθω, παρουσιάζοντας ορισμένα λιγότερο γνωστά έργα τέχνης που έχουμε εντοπίσει είτε σε μουσεία είτε σε ιδιωτικές συλλογές της πατρίδας του.

The French painter and sculptor Paul Jouve on Athos

In this paper we will present some of the results of my ongoing research on artists' travels on Mount Athos, with an emphasis on Greek artists. While investigating the role of European artists that had visited and painted Athos, I came across the case of the well-known French animalier (animal painter) Paul Jouve (1879–1973), who, while serving on the Macedonian Front with the Allied Army of the East (Armée d'Orient), found himself with other uniformed artists on Mount Athos, following an order given by the Supreme Commander of the Expeditionary Force, Maurice Sarrail, in 1917. Jouve went on to capture the Athonite landscapes and monasteries, as well as moments and objects in the daily lives of the monks.

The role of the Allied Army of the East is now well-known, especially after the important exhibitions and publications that have been presented over the last five years in Greece and Cyprus to mark the centenary of the events of the First World War. It could be said that ample exposure has been given to the activities of foreign soldiers – including P. Jouve – who, while not engaged in their basic military duties, drew and painted both Thessaloniki and its environs and also Mount Athos. However, in this paper we will attempt to shed further light on this particular French painter, and especially on that side of his work which has to do with his stay on Athos, by presenting certain less well-known works of art that we have discovered either in museums or in private collections in the artist's homeland.

Μνήμη θανάτου: Διδασκαλία και βιώματα σύγχρονων Αγιορειτών Αγίων

Στην παρούσα εισήγηση γίνεται προσπάθεια να μελετηθεί το ζήτημα της μνήμης θανάτου, όπως παρουσιάζεται στη διδασκαλία και το πρακτικό βίωμα τριών σύγχρονων Αγιορειτών Αγίων: του Αγίου Παΐσιου του Αγιορείτη, του Αγίου Ιωσήφ του Ησυχαστή και του Οσίου Πορφυρίου του Καυσοκαλυβίτη.

Το πρώτο μέρος της εισήγησης επικεντρώνεται στον Άγιο Παΐσιο τον Αγιορείτη: η προτροπή «έχε μνήμη θανάτου» βοηθάει στην εσωτερική εργασία του πιστού, με την προϋπόθεση ότι συνοδεύεται με την ελπίδα στο Θεό. Η μνήμη θανάτου συνδέεται άμεσα με την πίστη στην αιώνια ζωή, την πίστη στο απύθμενο έλεος του Θεού και την πίστη στην Ανάσταση του Χριστού, προάγγελμα και της δικής μας ανάστασης. Η σημαντικότητα της μνήμης θανάτου για τον Άγιο Παΐσιο είναι μεγάλη, καθώς οδηγεί τον άνθρωπο στη μετάνοια και τη σωτηρία. Χαρακτηριστική είναι η συμβουλή του να έχουμε μνήμη θανάτου ακόμη και κατά την ημέρα των γενεθλίων μας, ώστε να φιλοσοφήσουμε πάνω στη ματαιότητα αυτού του κόσμου. Ο Άγιος Παΐσιος, τέλος, τονίζει το γενικό κριτήριο της βιολογικής ηλικίας του ανθρώπου ως προς την ικανότητά του να σκεφτεί και να μελετήσει το θάνατο: σε αντίθεση με τους ωριμότερους σε ηλικία ανθρώπους, τα μικρά παιδιά προστατεύονται από την βιολογική ανωριμότητά τους να καταλάβουν το θάνατο και έτσι, εκ φύσεως, δεν μπορούν να αποκτήσουν μνήμη θανάτου.

Στο δεύτερο μέρος της εισήγησης δείχνουμε πώς ο Γέροντας Ιωσήφ ο Ησυχαστής, ακολουθώντας τη νηπτική παράδοση της Εκκλησίας μας, θεωρεί πρωταρχικής σημασίας τη μνήμη θανάτου. Γράφοντας σε πνευματικό του τέκνο τού υπενθυμίζει τη ματαιότητα του κόσμου και την υποχρέωση του να ετοιμάζεται κανείς για τη μέλλουσα ζωή. Η μνήμη του θανάτου θα τον κάνει προσεκτικό, ώστε να αποφύγει ενδεχόμενες αμαρτίες, προσδίδοντας θερμή στον πνευματικό του ζήλο. Ειδική μνεία γίνεται ως προς τους μοναχούς: όταν κουραστούν από την πνευματική άσκηση, θα ωφεληθούν πολλαπλά με τη μνήμη θανάτου, καθώς αυτή φέρει κατάνυξη και δάκρυα. Αμέσως μετά, όμως, τους καλεί να στραφούν προς τις θεωρίες του παραδείσου και των αιώνιων αγαθών ευχαριστώντας τον Θεό για τα θεία δωρήματα. Η μνήμη θανάτου συνυπάρχει με τη μνήμη Θεού. Η ένωση με τον Θεό παύει το θάνατο. Λίγο πριν φτάσει ο άνθρωπος στην απελπισία, στρέφει τον νου του στα αγαθά του Θεού και με δοξολογία τον ανυμνεί.

Το τελευταίο μέρος της εισήγησης αφιερώνεται στον Όσιο Πορφύριο τον Καυσοκαλυβίτη, που δοσμένος ολόκληρος στην αγάπη του Χριστού, πλημμυρισμένος από θείο έρωτα, τονίζει ότι η μνήμη θανάτου αποτελεί το αρχικό μόνο στάδιο για να προσεγγίσει κανείς την αγάπη του Θεού. Ο φόβος μπορεί να συγκρατήσει τους αρχάριους από το να πράξουν το κακό, όσο ακόμη ζει μέσα τους ο παλιός άνθρωπος. Διασαφηνίζει, ωστόσο, ότι αυτός είναι ένας χαμηλός βαθμός σχέσεως με το θείον και ότι η προσέγγιση αυτή θα μπορούσε να ελλοχεύει τον κίνδυνο να μοιάζει με «συναλλαγή» η σχέση μας με τον Θεό. Σε μεταγενέστερο στάδιο προτείνει, αντί να

μελετούμε το θάνατο, να μελετούμε την Εκκλησία, καθώς όλο το πλήρωμα της θεότητας κατοικεί στην Εκκλησία. Η αίσθηση της ταπεινότητας και της αμαρτωλότητας παραμένει, αλλά συνδέεται με την ελπίδα στον Θεό. Διδάσκει πως όταν αγαπήσουμε τον Χριστό, ζούμε τη ζωή του Χριστού: δεν υπάρχει καμία φοβία, ούτε θάνατος, ούτε διάβολος, ούτε κόλαση.

**The memory of death: the teaching and experiences
of contemporary Athonite saints**

The present paper attempts to study the question of the memory of death, as it is presented in the teaching and practical experience of three contemporary Athonite saints: St. Paisios of Athos, St. Joseph the Hesychast and St. Porphyrios of Kavsokalyvia.

The first part of the paper focuses on St. Paisios of Athos, whose exhortation to 'have the memory of death' helps the believer in their inner struggle, provided that it is accompanied by hope in God. The memory of death is directly connected with faith in the eternal life, faith in the unfathomable mercy of God and faith in the Resurrection of Christ, a harbinger of our own resurrection. The memory of death held great importance for St. Paisios as it leads man to repentance and salvation. A characteristic piece of advice he gives is that we should have the memory of death even on our birthday so that we can philosophize on the vanity of this world. Finally, St. Paisios places emphasis on the general criterion of man's biological age in terms of his ability to ponder and contemplate death: unlike older people, young children are protected by their biological immaturity from understanding death and so, by nature, cannot acquire a memory of death.

In the second part of the paper we show how the Elder Joseph the Hesychast, following our Church's neptic tradition, believes the memory of death to be of prime importance. In a letter to one of his spiritual children, he reminds him of the vanity of the world and one's obligation to prepare for the future life. The memory of death will make him careful to avoid the possibility of sinning and increase his spiritual zeal. Elder Joseph makes a special reference to monks: when they are tired by their spiritual exercises, they can benefit greatly from the memory of death as it brings about contrition and tears. Immediately after this, however, he urges them to contemplate paradise and the eternal good things, thanking God for His divine gifts. The memory of death coexists with the memory of God. Union with God cancels out death. Before falling into despair, man should contemplate God's gifts and thank Him with praise.

The last part of the paper is devoted to St. Porphyrios of Kavsokalyvia, who, fully committed as he was to the love of Christ, and filled as he was with divine love, emphasizes the fact that the memory of death is merely the first stage in drawing near to God's love. Fear may prevent beginners from doing evil, so long as their old worldly self still lives in them. However, he makes it clear that this is a low level of relationship with the divine and that this approach might conceal the risk of our relationship with God becoming merely a transactional relationship. At a later stage he proposes that, instead of contemplating death, we should contemplate the Church, since the fullness of God dwells in the Church. The sense of humility and sinfulness

remains but is combined with hope in God. He teaches that when we love Christ, we live the life of Christ: there is no fear, no death, no devil, no hell.